

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet Régészet Tanszék
Régészet MA

Ókeresztény szimbólummal ellátott késő antik
hagymafejes fibulák a Római Birodalomban

Készítette:
Neményi Réka
Régészet MA

Témavezető:
Dr. Nagy Levente
habilitált egy. adjunktus

Pécs, 2014

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	4
I. Bevezetés	5
II. Lemezes technikával készített hagymafejes fibulák	
II.1.) Kutatástörténeti áttekintés	7
II.2.) Általános jellemzők.....	9
III. Ókeresztény szimbólummal díszített hagymafejes fibulák – A régészeti leletanyag leírása	
III.1.) 5. típus	10
III.2.) 6. típus	20
III.3.) 7. típus	21
IV. A régészeti leletanyag kontextusa.....	24
IV.1.) 5. típus.....	24
IV.2.) 6. típus.....	26
IV.3.) 7. típus.....	28
V. Ókeresztény szimbólumokkal díszített hagymafejes fibulák - Szimbólumok	
V.1.) Krisztus-monogram.....	29
V.2.) Ifjúportrék	32
V.3.) Szaurogram	36
V.4.) Alpha és Ómega	37
V.5.) Kereszt	38
VI. Mesterek és műhelyek.....	39
VII. Vallástörténeti értékelés	44
VIII. Leletlisták.....	49
IX. Felhasznált irodalom	68

X. Ábrák.....	88
XI. Táblák	94

ELŐSZÓ

A késő római kor jellegzetes viseleti elemei közé tartozó, a Római Birodalom egész területén elterjedt hagymafejes fibulák az évtizedek folyamán jelentős – formai, technikai, díszítésbeli - átalakuláson mentek keresztül. A kései antikvitásban e ruhakapcsoló tűk egyes példányain olyan díszítőmotívumok – Krisztus-monogram, sztaurogram, Alpha és Ómega, latin-és görög kereszt - is megjelennek, amelyek a kora keresztény művészet formakincsének meghatározó elemei. A dolgozat célja a Római Birodalom területéről előkerült, ókeresztény szimbólumokkal díszített fibulák összegyűjtése és azok leletkontextusának vizsgálata, továbbá az egyes szimbólumok ikonográfiai elemzése, arra keresve a választ, hogy e tárgycsoport példányainak viselete alapján mennyiben következtethetünk egykori használójának keresztény vallására.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Dr. Nagy Leventének, aki szakmai magyarázataival, hasznos tanácsaival, építő jellegű kritikáival segítette munkámat. Köszönöm Prof. Dr. Renate Pillingernek, Prof. Dr. Visy Zsoltnek és Dr. Szabó Ádámnak, hogy a *Frühes Christentum in Ungarn* projekt fényképeit munkám során felhasználhattam.

I. BEVEZETÉS

Az őskortól használatban lévő ruhakapcsoló tűket a római korban fibulának nevezték. Általában két fő részből álltak: a textíliát összefogó tűből és a tűt rögzítő fibulatestből. Viseletük divatja feltehetően nem itáliai területekhez köthető,¹ ezt tükrözi azon tény is, hogy a korai császárkorban főként a kelta népesség által lakott területeken, illetve a római katonai jelenlét egyes színhelyein, így Galliában és az Alpok északi vidékein jelennek meg.² Bár – a ruházat változatossága, valamint annak területi- és formai eltérései miatt – tényleges használatuk nem mindig volt szükségszerű,³ ennek ellenére a viselet meghatározó elemeinek tekinthetők. Mindez jól mutatja azon tényt, hogy – az eredeti gyakorlati funkciójuk mellett – díszítettségük folytán ékszerként is funkcionáltak.⁴ A divat szüntelen változása, átalakulása és a kézműipar fejlődése következtében a lelettípus folyamatos formai változáson ment keresztül. A római császárkor kései időszakának jellegzetes viseleti elemei közé tartoztak a hagymafejes fibulák.

Az ún. hagymafejes fibulák a csuklópántos/csuklótagos fibulák egyik csoportját alkotják.⁵ Négy fő részből – a kereszttagból, a kengyelből, a tűtartó lemezből és a hozzá tartozó tűtartóból, valamint a tűből – állnak. A kereszttag közepéhez kapcsolódik a mozgatható tű, amellyel a fibulát az öltözékhez erősítették. Ez gyakorlatban azt jelenti, hogy bár a kereszttag a korábbi típusok rugóját borító toknak felel meg, mégsem rugós tűszerkezettel rendelkeznek, hanem a kereszttag belsejében lévő bronz drótot vezették át a tű fején található lyukon, így rögzítve azt.⁶ A fibulatípus nevét a kereszttag két végén és a kengyel indulásánál kialakított gombokról kapta.⁷ E fibulák a Kr. u. III. és a V. század között⁸ a férfiviselet jellegzetes tartozékai voltak, erre utal az is, hogy rendszerint férfisírokból kerülnek elő.⁹ A régészeti leletanyag tanúbizonysága szerint használatuk

¹ TÓTH 1985, 29.

² BÖHME-SCHÖNBERGER 1994, 511-514.

³ A római viselethez, ill. a divat változásához ld. KOLB 1973, 69-167. és CROOM 2000.

⁴ POPOVIĆ 1997, 29.

⁵ KELLER 1971, 27-28.; Vö. kialakulásukhoz DEPPERT-LIPPITZ 2007, 30-31.

⁶ TÓTH 1985, 32.

⁷ KELLER 1971, 27.

⁸ Az egyes típusok részletesebb kronológiai besorolását ld. KELLER 1971, 32.; PRÖTTEL 1988, 347-371.; SWIFT 2000, 13-89. A tárgyípus részletes ikonográfiai elemzése után, VI. századi továbbélése mellett érvel ZABEHLICKY 1979, 1099-1111.

⁹ KELLER 1971, 27-28. Kivételes esetekben női sírokból is feltűnnek. Ld. részletesebben VI. fejezet

nemcsak a Római Birodalom egész területén,¹⁰ hanem a határokon kívül, germán területeken is gyakori volt.¹¹ Mindig a jobb vállon, tűtartó lemezzel felfelé viselték, ahogy erre a sírokon belüli elhelyezkedésükből,¹² valamint a diptychonok, fondo d'oro üvegek, mozaikok figurális ábrázolásaiból is következtethetünk.¹³ Anyaguk lehetett arany, ezüst, aranyozott bronzlemez, de leginkább bronzból készültek. Az idők folyamán bekövetkező változások nem kizárólag a formai megjelenést és a díszítőmotívumokat¹⁴ érintették, hanem a készítéstechnika is jelentősen módosult. Míg a korai típusok öntési eljárással készültek, addig a kései példányokat már lemezből hajtogatták. Utóbbi lényegesen bonyolultabb technikai eljárást és nagyfokú tudást igényelt, hiszen egyetlen fibulát 16-20 darabból szereltek össze.¹⁵ A kései, lemezes technikával készült hagymafejes fibulák közé tartoznak a dolgozatban tárgyalt típusok is.

¹⁰ Vö. SWIFT 2000, Fig.12-14.

¹¹ Vö. STEUER 2007, 621. Abb.115.

¹² Vö. LÁNYI 1972, 80-81., SCHMIDT 2000, 400.

¹³ Az ábrázolások részletes katalógusát ld. THEUNE-GROSSKOPF 1995.187-197., újabban STEUER 2007, 613-616.

¹⁴ A díszítésként alkalmazott motívumok nagy variabilitást mutatnak, találkozhatunk lineáris és geometrikus mintával, pontkörökkel, pontszemekkel, futókutyával, kalászmintával, rovátkolással, rozettával, volutával. Vö. KELLER 1971, Abb.11.; PRÖTTEL 1988, 350-368. Abb.1-8.; SWIFT 2000, 50. Fig. 48. és 71. Fig.80. Ld. Kat. 1-16.

¹⁵ TÓTH 1994,138.

II. LEMEZES TECHNIKÁVAL KÉSZÍTETT HAGYMAFEJES FIBULÁK

II.1.) Kutatástörténeti áttekintés

A hagymafejes fibulák tipológiájának elkészítésével és kronológiai helyzetük tisztázásával az elmúlt évtizedekben számos kutató foglalkozott, köztük Gustav Behrens,¹⁶ Kovrig Ilona,¹⁷ Erwin Keller,¹⁸ H. J. H. van Buchem,¹⁹ Philipp Marc Pröttel,²⁰ Tóth Endre,²¹ Ellen Swift²² és legutóbb Martina Paul.²³ A kutatás kezdeti szakaszában G. Behrens volt az, aki először részleteiben vizsgálta e fontos lelettípust. Tanulmányában a hagymafejek kialakítása, illetőleg a kereszttag, a tűtartólemez, a kengyel hossza és díszítettsége alapján három tipológiai és kronológiai csoportot (a, b, és c) különített el, amelyeket a Kr. u. 300 körüli időszakra, a IV. századra és az V. századra keltezett.²⁴ A pannoniai leletanyagra vonatkozóan Kovrig Ilona készített először összefoglalást 1937-ben, amikor a császárkorban használatos pannoniai fibulák feldolgozása során csoportosította a hagymafejjel ellátott példányokat is. Az általa megállapított időrend alapjaiban megegyezik Behrens fent említett felosztásával.²⁵ Kovrig Ilona gyűjtését Patek Erzsébet bővítette, s neki köszönhető az, hogy számos olyan pannoniai példányról tudomásunk, leírásunk van, amelyek mára elvesztek a tudományos kutatás számára.²⁶ Az első részletes tipológia H. J. H. van Buchem nevéhez fűződik, melyet a Noviomagus/Nijmegen lelőhelyről származó fibulák vizsgálata kapcsán készített el.²⁷ Erwin Keller a dél-bajorországi késő római temetőket feldolgozó monográfiájában részben ezt a tipológiai rendszert fejlesztette tovább. Kellernek lényegesen nagyobb összehasonlító leletanyag állt rendelkezésére, vizsgálata során a tipológia²⁸ mellett a tárgytypus kronológiájával²⁹ is részletesen foglalkozott, s

¹⁶ BEHRENS 1919.

¹⁷ KOVRIG 1937, 25-28.

¹⁸ KELLER 1971, 26-55.

¹⁹ VAN BUCHEM 1973, 49-104.

²⁰ PRÖTTEL 1988, 347-371.

²¹ TÓTH 1994, 137-162.

²² SWIFT 2000

²³ PAUL 2011, 34-55., 85-89.

²⁴ BEHRENS 1919, 12-13.

²⁵ KOVRIG 1937, 25-26.

²⁶ PATEK 1942, 71-75.

²⁷ VAN BUCHEM 1966, 49-104.

²⁸ A kengyel, a kereszttag, a tűtartólemez és a hagymafejek hossza, szélessége, alakja és díszítettsége alapján hat típust és több variánst különített el. Vö. KELLER 1971. 26-55.

az elemzésekhez elsősorban az éremmel datált, zárt sírleleteket használta fel, amelyek a kutatás akkori fázisában elsősorban még Pannonia provinciából voltak ismertek.³⁰ Az E. Keller által alkalmazott módszert M. P. Pröttel illetve kritikával, kifogásolva azt, hogy a szerző a tipologizálás során a szórvány- és a kincsleleteket mellőzve, kizárólag a Római Birodalom egykori provinciáiból származó hagymafejes fibulákat vette figyelembe, illetőleg felhívta a figyelmet az éremmel való keltezés veszélyeire is. A szerző a Keller által készített tipológiai sorozaton alapuló munkájában – amely már nem kizárólag a zárt sírleleteket vette figyelembe – esetenként lényeges módosításokat és kiegészítéseket eszközölt mind a típusjegyek, mind a datálás esetében.³¹ 1994-ben Tóth Endre a tihanyi sír feldolgozása kapcsán elkészítette a későbbi időszakra datálható, lemezes technikával készült hagymafejes fibulák részletesebb tipológiáját, így immáron az egyes darabok pontosabb besorolása is lehetségessé vált.³² A legutóbbi tipokronológiai elemzés E. Swift nevéhez fűződik, aki a Római Birodalom nyugati provinciáiban előforduló hagymafejes fibulákat vizsgálta, s a M. P. Pröttel által módosított, Keller-féle tipológián kisebb változtatásokat végzett.³³ A nagyobb összefoglaló munkákon, monográfiákon kívül természetesen jelentős számú tanulmány,³⁴ anyagközlés³⁵ is napvilágot látott az évtizedek során. A jelen dolgozat egyik súlypontját alkotó Krisztus-monogrammal díszített, lemezes technikával készített hagymafejes fibulák részleges gyűjtése Ivana Popović jóvoltából már megtörtént,³⁶ s Barbara Deppert-Lippitz több tanulmányban vizsgálta a kereszt-ábrázolással ellátott

²⁹ A kronológiai támpontokat az 1-4. típus esetében a fibulákat kísérő érmek adták. Az 5. típus keltezése olyan példányokon nyugszik, melyeket kísérték övgarnitúrához tartozó elemek, tehát a fibulák és az övtartozékok mennyiségi és kombinációs statisztikai vizsgálata alapján állapította meg a típushoz kapcsolható időintervallumot. A 6. típus keltezése - sírleletek híján-kincsleleteken, szórványleleteken és képi ábrázolásokon alapszik. Ld.: KELLER 1971, 32-52.

³⁰ KELLER 1971, 32.

³¹ PRÖTTEL 1988, 347-371. A dolgozat szempontjából azon megállapítása a legjelentősebb, miszerint a Keller 3/ 4-es típusú és a Keller 5-ös típusú fibulák egy ideig egyszerre voltak használatban, így az 5. típus kronológia beosztása 370-400 helyett, 350-415 közötti időszakra módosult.

³² TÓTH 1994, 142-162.

³³ SWIFT 2000, 13-81. Ld. még SWIFT 2009, 159-169.

³⁴ A készítőtechnikához ld. DRESCHER 1959, 170-179., DANDRIDGE 2000, 71-86.; az egyes típusokhoz: NOLL 1974, 221-244., BUORA 1997, 247-260., MALTE-JOHANSEN 1994, 223-242.; BUORA 2013, 427-446. További bőséges szakirodalmi hivatkozással.

³⁵ ETTLINGER 1973, 139-141., JOBST 1975, 91-106., KOŠČEVIĆ 1980, 34-36., KUHNEN 1988, 92-124.; HATTAT 2000, 227-230., SCHMAUDER 2002, 76-81.; BAYLEY-BUTCHER 2004, 106-121., GENČEVA 2004, 114-115.; GSCHWIND 2004, 190-198. SCHIERL 2008, 62-73., PETKOVIĆ 2010b, 257-307.; AIMONE 2011, 577-638.; EGER 2012, 97-106., 150-159.; AURRECOECHEA 2012, 373-380.

³⁶ POPOVIĆ 2007, 101-112.

darabok társadalomtörténeti aspektusát,³⁷ mindazonáltal teljes körű, birodalmi igényű gyűjtés napjainkig sem született.

II.2.) A lemezes típusok általános jellemzői

Úgy tűnik, hogy a IV. század második felében változás következett be azt illetően, hogy kik viselhettek hagymafejes fibulákat. Míg korábban a katonai viselet alkotóelemeként, a hadseregben betöltött funkciótól függetlenül minden katona viselhette,³⁸ addig a későbbi – 5-6-7.³⁹ – típusok használata esetében már valamiféle korlátozás tapasztalható,⁴⁰ amelynek oka talán abban rejlik, hogy a közigazgatásban tevékenykedő hivatalnokok is átvették használatát, így már rangjelző funkciót tölthetett be.⁴¹ A funkción kívül a fibulák formai megjelenése is lényeges változásokon ment keresztül. A Kr.u. 350-415⁴² közé keltezhető, 5. típusba tartozó darabok azon túl, hogy gazdagon díszítették őket niellóval,⁴³ már aranyozott bronzlemezből készültek. A Kr.u. 390 és 415⁴⁴ közé datálható, áttört volutás 6. típus példányai között gyakori az aranyból készült fibula, míg a Kr.u. 460-500 közötti intervallumban használatban lévő 7. típus már kizárólag aranyból készült. Utóbbi két típus jellegzetességei közé tartozik, hogy csavarmenetes szerkezettel rendelkeztek, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy az egyik oldalsó hagymafej tengelye látta el a tű rögzítésének funkcióját.⁴⁵ A felsorolt típusok egyes példányain (**Kat.1-27.**) bukkan fel esetenként Krisztus-monogram, sztaurogram, alpha és ómega, illetőleg különböző keresztábrázolások.

³⁷ DEPPERT-LIPPITZ 2000a, 39-70., DEPPERT-LIPPITZ 2007, 28-43.

³⁸ THEUNE-GROSSKOPF 1995, 84.

³⁹ A típusmegjelölések a továbbiakban minden esetben M. P. Pröttel tipológiai sorozatára értendők.

⁴⁰ SWIFT 2009, 159.

⁴¹ THEUNE-GROSSKOPF 1995, 87. Ezt alátámaszthatják a IV. század második felére keltezhető ikonográfiai ábrázolások is, amelyeknek katalógusát ld. KRAUSE 1995, 142-161. A megváltozott funkcióra utalhat továbbá annak ténye is, hogy az 5. típustól kezdődően a tárgycsoport lényegesen kisebb számban képviselteti magát, mint a korábbi formai változatok. Az 5-ös típus elterjedéséhez ld. SWIFT 2000, Fig.16.; a 6-os és 7-es típusokhoz ld. 1. és 2. leletlista

⁴² PRÖTTEL 1988, 367-368.

⁴³ Annak ellenére, hogy a nielló az 5. típus egyik ismertetőjegye, Swift elemzései kimutatták, hogy főként északi területeken jelen volt egy olyan altípus is (SWIFT 5ii), melynek kengyelét és tűtartólemezt egyáltalán nem díszítették vele. Vö. SWIFT 2000, 63.

⁴⁴ PRÖTTEL 1988, 370.

⁴⁵ A csavarmenet fejlődéséhez ld. KRAUSE 1995, 23-55, a fibulákhoz különösen 38-40.; az írott forrásokhoz SCHÜRMANN 1995, 55-77.

III. A RÉGÉSZETI LELETANYAG LEÍRÁSA

III.1.) 5. típusú hagymafejes fibulák

1. Lelőhely: Báticasék-Kövesdpusztá (késő római temető, 108.számú férfisír)

Bronzlemezéből készült, felülete aranyozott. A tűtartó és a kengyel közel egyforma hosszúságú. A kengyel négyszögletes keresztmetszetű. A nagyméretű, hagymaformájú gombok egy-egy bronz sodronnyal záródnak és kapcsolódnak a fibula testéhez. A kereszttag rövid és rátétek díszítik. A tűtartó széleit négy voluta keretezi. Az ívelt, széles kengyelt és a tűtartó felületét geometrikus niellódíszítés borítja, a tűtartó elülső lemezén Krisztus-monogram látható. **(I. tábla)**

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 8,5 cm; szélessége: 6,5 cm; őrzőhelye: WMM; leltári szám: 83.4.46.

Irodalom: PÉTERFI 1993, 68., 82. Taf. XV 108/1, XXIX 1-2; TÓTH 1994, 154. B4b típus 4.; GÁSPÁR 2008, 6. fig.7.

2. Lelőhely: Bonn, Jakobstraße 1. (szarkofágos temetkezés)

Bronzlemezéből készült, felülete aranyozott. A tűtartó és a négyszögletes keresztmetszetű kengyel közel egyforma hosszúságú. A tűtartó széleit négy voluta keretezi, a nagyméretű, hagymaformájú gombok laposak és kicsúcsosodó végűek. A tűtartó felületét geometrikus niellódíszítéssel látták el, melynek nyomai a kengyelen csak nyomokban maradtak meg. A tűtartó zárólemezén növénymotívumokkal körülvett stilizált koszorúban, alpha és ómega betűkkel kombinált Krisztus-monogramot ábrázoltak. **(II. tábla)**

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 8 cm Szélessége: n.a. őrzőhelye: Rheinisches Landesmuseum; leltári szám: 72.0315,02

Irodalom: KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 155, (Anm.389); POPOVIĆ 2007, Fig.3; RISTOW 2007, Kat.72., Taf. 45 c.,46 a-b.

3. Lelőhely: Basel/Aeschenvorstadt (késő római temető, 379.sír)

Bronzlemezből készült, felülete aranyozott. A tűtartó és a négyszögletes keresztmetszetű, kengyel közel egyforma hosszúságú. A nagyméretű gombok laposak, kicsúcsosodó végük hiányzik, a kereszttag rátétekkel díszített. A kengyelen végigfutó képmezőben négyzetes motívumok által közrefogott halszálmaminta látható, melyet középen egy Krisztus-monogram szakít meg, alsó és felső végén egy-egy szemből ábrázolt férfi portréja zár le. A négy-négy volutával szegélyezett tűtartólemezt ugyancsak niellóval díszített téglalap alakú mező díszíti, melyet mindkét oldalán halszálmamintával szegélyezett futókutya (?) motívum tölt ki, középen pedig egy medaillonban ábrázolt portré figyelhető meg. **(III. tábla)**

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i;

Hossza: 7,7 cm; szélessége: 5,6 cm; őrzőhelye: Basel, Historisches Museum Leltári szám:1958.82

Irodalom: LAUR-BELART 1959, 57.71. Abb. 40-42.; KELLER 1971, 218. Nr. 18.; MALTE-JOHANSEN 1994, 231.; TÓTH 1994, 154. Nr.6.; TÓTH 1997, 369. Abb.6b.; SCHMIDT 2000, 274.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat. F10. Abb. 162.,275.; POPOVIĆ 2007, Fig.3.; MIGOTTI 2008, Kat. D/2.

4. Lelőhely: Gamzigrad/Romuliana (6/06. sír)

Bronzlemezből készült, felülete aranyozott. A tűtartó rövid és széles, széleit 4-4 voluta szegélyezi. A kengyel feltűnően ívelt, a kereszttag trapéz keresztmetszetű, rátétekkel díszített. A gombok deformáltak, kicsúcsosodó végük hiányzik. A kengyelen geometrikus motívumokból álló niellódíszítés maradványai figyelhetők meg, alsó és felső végén egy-egy szemből ábrázolt portré, közepén egy Krisztus-monogram. A tűtartón téglalap alakú mező, amelyet három sávban halszálmamintából álló nielló tölt ki,

s középen egy $\frac{3}{4}$ -es profilból ábrázolt portré szakít meg. A fibula tuján fehér gyapjú maradványai.

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i;

Hossza: 8cm; Őrzőhelye: Nemzeti Múzeum, Zaječar; leltári szám: C 81 e/06.

Irodalom: ŽIVIC 2009, 285, Cat. 50e; PETKOVIĆ 2010, Cat.13., Fig.12; POPOVIĆ 2007, Fig.3.

5. Lelőhely: Marteville temető (késő római temető, 16. sír)

Bronzból készült, felülete aranyozott. A kereszttag hatszögletes, rátétekkel díszített. A facettált gombok kicsúcsosodó végűek, egy-egy bronz sodronnyal záródnak és kapcsolódnak a fibula testéhez. Az ívelt kengyelen keskeny képmezőben niellóval kialakított halszálkaminta, melyet középen egy szemből ábrázolt portré szakít meg, a kereszttag felőli oldalát pedig egy szemből ábrázolt portré zárja le. A 4-4 volutával szegélyezett tűtartólemezen keskeny mezőben halszálkaminta, melyet mindkét oldalon egy-egy négyzetes mezőben ábrázolt portré zár le. A tűtartó zárólemeze félköríves, középen egy koszorúban ábrázolt Krisztus-monogram.

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i;

Hossza: 10,1 cm; szélessége: 7 cm; őrzőhelye: Vermand, Association archéologique du Vermandois; leltári szám: 71/16/21

Irodalom: LOIZELL-COQUELLE 1977, 180-181.; MALTE-JOHANSEN 1994, 233.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat. F3. Abb.268.; MIGOTTI 2008, Kat. D/3.

6. Lelőhely: Prahovo-Aquae (szórványlelet)

Bronzlemezéből készült, felülete aranyozott. A tűtartó és a kengyel közel egyforma hosszúságú. A nagyméretű gombok kicsúcsosodó végűek, egy-egy bronz sodronnyal záródnak és kapcsolódnak a fibula testéhez. A trapéz keresztmetszetű kengyelen nielló

nyomai látszanak. A tűtartó széleit négy voluta keretezi, felületén keskeny mezőben, niellóval kialakított halszálkaminta figyelhető meg, melyet egy négyzetes mezőben ábrázolt Krisztus-monogram zár le.

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i;

Hossza: 8,7 cm; szélessége: 6,6 cm; őrzőhelye: Belgrad, National Museum of Serbia; leltári szám: 1519/4

Irodalom: *PRÖTTEL* 1988, 365., Fig. 6,1.; *DEPPERT-LIPPITZ* 2000, 53-54.; *POPOVIĆ* 2001. cat. 88.; *POPOVIĆ* 2007, 105., Fig.4.; *DONATI-GENTILI* 2005, 246. Kat. 72.

7. Lelőhely: Ságvár (késő római temető, 20. sír)

Bronzból készült, felületét aranyozták. A kereszttag hatszögletes és rátétek díszítik. Az ívelt kengyel és a tűtartó közel azonos hosszúságú. A gombok gerezdelték és hosszúkásak. A kengyelen keskeny képmezőben geometrikus díszítés látható. A tűtartólemezen szélesebb képsávban szintén geometrikus mintákat, valamint két, medaillonban ábrázolt Krisztus-monogramot alakítottak ki. A tűtartó szélein 4-4 voluta fut végig, a zárólemeze pedig lekerekített. **(IV. tábla)**

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 8,2 cm; szélessége: 5,6 cm; lelőhely: Ságvár, késő római temető, 20. számú férfisír; őrzőhelye: MNM; leltári szám: 10.1937.1

Irodalom: *BURGER* 1966, 102., 143., fig. 95. Taf. XC/4. ; *KELLER* 1971, 50., *TÓTH* 1994, 146-148.; *GÁSPÁR* 2002, fig.278.; *POPOVIĆ* 2007, 103-104.

8. Lelőhely: Tihany-Sajkód (késő római temető)

Bronzlemezéből készült, felülete aranyozott, de ez a kengyel gerincéről és a gombokról lekopott. A kengyel félköríves, a kereszttag átmetszete hatszögletű. A fibula tűje és az oldalsó gombok csúcsa hiányzik. A tűtartó felületét kalászminta borítja, melyet sávokban geometrikus niellódísz vesz körül. A kengyel gerincén hasonló a geometrikus nielló, de

itt a minta nem folyamatos, hanem négy szakaszra osztott. Az alsó és felső mező mintázata megegyezik a tűtartó felületének mintázatával, míg a két középsőben körök találhatók. A tűtartó szegélyeit oldalanként 3-3 plasztikusan kiképzett voluta keretezi, a felső vége pedig fogazott. A tűtartó zárólemezen stilizált koszorúban Krisztus-monogram látható. **(V. tábla)**

Típus: Keller/Pröttel 5., Swift 5i

Hossza: 7,5 cm; szélessége: 5 cm; lelőhely: Tihany, késő római sír; őrzőhelye: MNM; leltári szám: 66.14.3

Irodalom: TÓTH 1994, 128-163.fig.2,3,17.; GÁSPÁR 2002, fig. 374. a.b.c;

9. Lelőhely: Dunaújváros-Öreghegy (késő római temető, 1890. sír)

Bronzból készült, felülete aranyozott, mely a kengyelen és a gombokon csak nyomokban látszik. A kereszttag hatszögletes, rátétekkel díszített. A trapéz keresztmetszetű kengyel és a tűtartó hossza megközelítően egyforma hosszú. A nagyméretű gombok kicsúcsosodó végűek. A kengyel gerincén keskeny mezőben niellóval kialakított halszálkaminta, a 3-3 volutával szegélyezett tűtartón szélesebb képmezőben geometrikus motívum látható. A tűtartó zárólemeze félköríves, bekarcolt Krisztus-monogrammal díszített. **(VI. tábla)**

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: n.a. Szélessége: n.a. Őrzőhelye: Intercisa Múzeum; leltári száma: leltározatlan

Irodalom: BUZA-KESZI 2009, 20. Kat.88.

10. Lelőhely: Neviodunum (késő római temető, szórványlelet)

Bronzból készült, felülete aranyozott. A kereszttag hatszögletes és rátétek díszítik. A vaskos kengyel és a tűtartó hossza nagyjából azonos. A gombok laposak, a középső, mely a kereszttaghoz csatlakozik, kicsúcsosodó végű. A kengyelen látható téglalap alakú képmező három részre osztott, a középsőt geometrikus minta, a másik kettőt pedig kettős portréábrázolások díszítik. A tűtartólemezen a képsáv öt részre osztott, mégpedig úgy, hogy a két szélsőben és a középsőben portréábrázolások láthatók, a másik kettőben

kalászminta, illetve rombikus díszítés figyelhető meg. A tűtartó szélein volutadisz fut végig, lekerekített zárólemezen Krisztus-monogram látható.

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 7,9 cm; szélessége: 6,1 cm; lelőhely: Neviodunum, temető; őrzőhelye: Narodni Muzej Slovenije; leltári szám: R 89

Irodalom: LAUR-BELART 1959,66. Abb.44,4; KELLER 1971,218 Nr.27.; PETRU-PETRU 1978, 96 Nr.89 Tab.IV,3.;MALTE-JOHANSEN 1994, 235 Abb.7.;TÓTH 1994,154 Nr.3 Abb.9; TÓTH 1997, 371 Nr.8.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.17.Abb.282.; MIGOTTI 2008, 16. Fig.4., Kat.G/1.

11. Lelőhely: Niš/Naissus, erőd (szórványlelet)⁴⁶

Típus: Keller/Pröttel 5.

Őrzőhelye: n.a.

Leltári szám: n.a.

Irodalom: JOVANOVIĆ 1978, 45, KAT. 53, FIG.128.; POPOVIĆ 2007,107. FIG.3.

12. Lelőhely: Osijek/Eszék (szórványlelet)

Bronzból készült lemezfibula, felülete aranyozott. A kereszttag átmetszete hatszögletű és rátétekkel díszítették. A gombok enyhén lapítottak. A tűtartót és a kengyelt gazdag niellódíszítés borítja. A tűtartó felületén virágminták és geometrikus motívumok váltakoznak. A kengyel gerincén lévő képmező szélein vékony sávban futókutya motívum, belül pedig kalászminta látható, melyet középen egy szemből ábrázolt férfi portréja szakít meg, alsó és felső végén pedig egy-egy Krisztus-monogram zár le. A tűtartó oldalai párhuzamosak és 4-4 voluta keretezi őket. *(VIII. tábla)*

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

⁴⁶ A naissusi példány publikálatlan, sem ikonográfiai programjáról, sem kontextusáról nem rendelkezünk közelebbi információval, kizárólag elterjedési térképen jelölik.

Hossza: 10 cm; szélessége: 7 cm; lelőhely: Osijek/Eszék, szórványlelet; őrzőhelye: AMZ; leltári szám: C-169/2005

Irodalom: MIGOTTI 1997, 56. Va.1; POPOVIĆ 2007, 103., Fig.3; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.24. Abb.289.; MIGOTTI 2008, Kat. A/1.

13. Lelőhely: Sremska Mitrovica/Sirmium (szórványlelet)

Hagymafejes fibula töredéke. Csak a tűtartó lemeze maradt meg, rekonstrukcióját egy Bonnban talált példány alapján készítették el. A tűtartólemez felületén körökből és rombuszokból álló geometrikus mintázat látható, széleit pedig plasztikus volutasor díszíti, oldalanként 3-3 volutával. A rekonstrukció alapján a fibula erőteljes kengyellel rendelkezett, melyet hasonló geometrikus mintázat borított. A kengyel és a láb megközelítően azonos szélességű, a díszítetlen kereszttag hatszögletes, a hagymafejek pedig masszívak és üregesek. A tűtartó zárólemezén keresztmonogram látható, illetve a kereszt vízszintes szára felett az alpha és ómega betűk is jelen vannak. **(VII. tábla)**

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 3,1 cm; szélessége: 2,2 cm; lelőhely: Sremska Mitrovica/Sirmium, császári palota; őrzőhelye: Museum of Srem; leltári szám: C-196/2005

Irodalom: POPOVIĆ 2007, 101-112.

14. Lelőhely: Somlóvásárhely (szórványlelet)

Bronzlemezből készült. Kereszttagja hatszögletes és díszítetlen. A gombok hagymaformájúak és kicsúcsosodó végűek, a kereszttag jobb oldalát lezárón horpadások láthatók. A kengyel keresztmetszete trapéz alakú. A tűtartólemezen végigfutó képmező négy részre osztott, mégpedig úgy, hogy mindkét végét egy-egy medaillonban ábrázolt portré zárja le, míg a középső kettőben ovális és rombusz alakú mintázat figyelhető meg, melyet finoman bemélyített pontok vesznek körül. A minta a kengyelen ismétlődik, azzal a különbséggel, hogy ott csak egy portrét ábrázoltak a kengyel közepén. Az ovális mintákban vagy Krisztus-monogram, vagy sugaras ábrázolás látható. A tűtartó szélein 4-4 voluta pár fut végig.

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 9,8 cm; szélessége: 6,8 cm; lelőhely: Somlóvásárhely; őrzőhelye: MNM; leltári száma: 30.1934.

Irodalom: TÓTH 1994b, 151 Abb. 15.; TÓTH 1997, 369 Abb. 6c./7.; GÁSPÁR 2002, KAUFMANN-HEINIMANN 2003 Kat.18. Abb. 283.; MIGOTTI 2008, Kat.E/6.

15. Lelőhely: London (?)

Bronzlemezről készítették, az aranyozás csak nyomokban fedezhető fel. Erősen töredékes, a facettált gombok közül a jobboldali teljesen hiányzik. A gombok sodronnyal kapcsolódtak a rátétekkel díszített kereszttaghoz. A tűtartó és a kengyel niellóval díszített, a motívumok nehezen azonosíthatóak (hullámköteg, halszákaminta?). A kengyelen három portréábrázolás figyelhető meg, míg a három volutapárral díszített tűtartólemezen egy koszorúban ábrázolt Krisztus-monogram. A tűtartó félköríves zárólemezen szemből ábrázolt portré látható.

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 9,8 cm; szélessége: 6,5 cm; őrzőhelye: British Museum; leltári szám: P&EE 55.8-4.27

Irodalom: DALTON 1901, 40, Kat. 256.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.F40.; POPOVIĆ 2007, Fig.3.; MIGOTTI 2008, Kat.E/14.

16. Lelőhely: ismeretlen (Arrabona?)

Bronzlemezről készítették, nyomokban még látszik rajta az aranyozás. A kereszttagot rátétekkel díszítették, az egyik gombja és a tűje hiányzik. A kengyel rövid és tömzsi. A tűtartó szélein plasztikus volutasor látható, egy-egy oldalon három volutával. A tűtartó felületét hullámvonalkötegek díszítik. A tűtartó zárólemezen Krisztus-monogramot ábrázoltak úgy, hogy az X szárai között egy alpha és egy ómega betű is olvasható. **(XVI. tábla)**

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i;

Hossza: 7,2 cm; szélessége: 4 cm; magassága: 3cm; lelőhely: ismeretlen; őrzőhelye: XJM; leltári szám: 53.237.186.

Irodalom: SZŐNYI 2002,44., Fig 2.

17. Lelőhely: ismeretlen

Bronzlemezből készült, felülete aranyozott. Kereszttagja hatszögletes, rátétekkel díszített. A gombok hagymaformájúak és kicsúcsosodó végűek, a középsőn horpadások láthatók. A kengyel keresztmetszete trapéz alakú, a nielló kopottsága miatt az ornamentika nem kivehető, középen egy koszorúban ábrázolt Krisztus-monogram látható. A tűtartólemezt négy-négy voluta szegélyezi, vékony képmezőben pedig az *OTEPE FELIX* felirat olvasható, melyet egyik oldalon egy szemből ábrázoló portréábrázolás, míg másikon egy koszorúban ábrázolt Krisztus-monogram zár le.

Típus: Keller/ Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 9,7 cm; őrzőhelye: München, magángyűjtemény

Irodalom: MALTE-JOHANSEN 1994, 233.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.F42. Abb.307

18. Lelőhely: ismeretlen

Bronzlemezből készült, felülete aranyozott. Kereszttagja rátétekkel díszített, a gombok teljesen épek, hagymaformájúak és kicsúcsosodó végűek. A kengyel keresztmetszete trapéz alakú, keskeny képmezőben öt portréábrázolás díszíti. A négy-négy volutával szegélyezett tűtartólemezen niellóval kialakított indamotívum figyelhető meg. A tűtartó háromszög alakú zárólemezen alpha és ómega betűkkel kombinált Krisztus-monogramot ábrázoltak.

Típus: Keller/ Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 9,2 cm; szélesség: 6,4 cm; őrzőhelye: München, magángyűjtemény

Irodalom: KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat. F43. Abb.308.

19. Lelőhely: ismeretlen

Bronzból készült, felülete aranyozott. A kereszttag hatszögletes és rátétek díszítik. A vaskos kengyel és a tűtartó hossza nagyjából azonos. A gombok laposak és kicsúcsosodó végűek. A kengyel keskeny képmezejét halszálkamintával díszítették, amelyet középen egy medaillonban ábrázolt Krisztus-monogram szakít meg, két végén pedig egy-egy portréábrázolás zár le. A négy volutapárral szegélyezett tűtartólemezen ugyancsak halszálkaminta figyelhető meg, amelyet mindkét oldalon egy medaillonban, szemből ábrázolt portré zár le.

Típus: Keller/Pröttel 5.; Swift 5i

Hossza: 7cm; szélessége: 5,6 cm; őrzőhelye: München, magángyűjtemény

Irodalom: KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat. F44. Abb. 309

III.2.) 6. típusú hagymafejes fibulák

20. Lelőhely: Ságvár (késő római temető, 7. sír)

Bronzból készült, felülete aranyozott. A kereszttag hatszögletes és applikációk díszítik. A középső gombja lapos és kicsúcsosodó végű, az oldalsó gombok közül az egyik töredékes, a másik pedig hiányzik. A rövid, tömzsi kengyelen, csakúgy, mint a tűtartó lemezén vékony képsáv fut végig, melyet kalászmintával és geometrikus motívumokkal töltöttek ki. A tűtartó szélein 3-3 áttört voluta fut végig. A tűtartó zárólemezen Krisztus-monogram látható.

Típus: Keller/Pröttel 6.; Swift 6ii

Hossza: 7,6 cm; szélessége: 5,5 cm; lelőhely: Ságvár, késő római temető, 7.számú férfisír; őrzőhelye: MNM; leltári szám: 10.1937.5.

Irodalom: KOVRIG 1937, 94.Taf. 33/1; RADNÓTI 1939, 158.; LAUR-BELART 1959, 66/8; BURGER 1966, Fig.97, XCI. tábla 2.; TÓTH 1994, 155-156;

21. Lelőhely: Ténés, Algéria (kincslelet)

Aranylemezből készült hagymafejes fibula. A kereszttag hatszögletes és applikációk díszítik. A gombok enyhén facettáltak és kicsúcsosodó végűek, egy-egy sodronnyal kapcsolódnak a kereszttaghoz. A kengyel rövid, íves, keskeny. A tűtartó szélein 3-3 áttört voluta fut végig. A tűtartó zárólemeze háromszög alakú, medaillonban ábrázolt Krisztus-monogram díszíti. Tűje hiányzik.

Típus: Pröttel/6.; Swift 6ii

Hossza: 10,5 cm; szélessége: 6,5 cm; Őrzőhelye: Algír, Algéria; leltári száma: n.a.

Irodalom: HEURGON 1958, 22-23., KRAUSE 1995.159.; DEPPERT-LIPPITZ 2007, 31.; EGER 2012, 101-104.

III.3.) 7. típusú hagymafejes fibulák

22. Lelőhely: Childerich-sír (Tournai, Belgium)

Aranylemezből készült hagymafejes fibula másolata. A kereszttag rátétekkel díszített, a facettált hagymafejek közül kettő hiányzik. A kengyel íves, rövid, zömök. Csavaros zárszerkezettel látták el, mely baloldalon záródott. Tűtartója zárt. Tűtartólemeze hosszú, háromszög keresztmetszetű, alsó része lekerekített, felső része sima felületű. Minden oldala gazdagon díszített, áttört technikával kialakított kis négyzetek és görög kereszttek váltakoznak.

Típus: Pröttel 7.

Hossza: 6,2 cm; Őrzőhelye: Museum Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck

Leltári száma: n.a.

Irodalom: SCHRAUBE 1995, Kat.B 1.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 56.; STEUER 2007, 612.; TÓTH 2000, 256-259.

23. Lelőhely: Palatinus (Róma, Olaszország), szórványlelet

Aranylemezből készült, csavaros zárszerkezettel látták el, mely a baloldalon nyílik. A fazettált, kicsúcsosodó hagymafejek közül a jobboldali sérült, megfigyelhető a javításkor felhasznált világosszürke ragasztóanyag. Kengyele rövid, íves, zömök, kereszttagját rátétekkel díszítették. A tűtartólemez háromszög keresztmetszetű, felső lapját áttört technikával kialakított, virágos ornamentikával és madarakkal körülvett, közel 4 cm nagyságú latinkereszt díszíti. Tűtartója zárt konstrukciójú, tűje hiányzik.

Típus: Pröttel 7.

Hossza: 7,6 cm; szélessége: 4,2 cm; őrzőhelye: Museo dell' Alto Medioevo, Róma; leltári szám: n.a.

Irodalom: PRÖTTEL 1988, 368 Abb.8.; TÓTH 1994, 161.; SCHRAUBE 1995, 152. Kat.B 3.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 56.; TÓTH 2000, 256-259

.

24. Lelőhely: Törökország, pontos lelőhelye ismeretlen

Aranylemezből készült, csavaros zárszerkezettel látták el, mely a baloldalon nyílik. A hagymafejek gerezdeltek és kicsúcsosodó végűek. Kengyele rövid, íves, zömök. A hosszú, üreges tűtartólemez félköríves alsó részét áttöréssel görög keresztekkel díszítették, míg felső részén keskeny mezőben, ugyancsak áttört technikával, egymásba fonódó növényi motívumoktól körbevett latin keresztet alakítottak ki. Tűtartója zárt, tűje hiányzik.

Típusa: Pröttel 7.

Hossza: 6,1 cm; szélessége: 4 cm; őrzőhelye: Indiana University Art Museum, Bloomington, Indiana USA; leltári száma: BYB 76.75.27.

Irodalom: KRAUSE 1995, 156. Kat. B 7.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 55. Fig.23.; TÓTH 2000, 256-259.

25. Lelőhely: Reggio Emilia (Észak-Olaszország), kincslelet

Aranylemezből készült, csavaros zárszerkezettel látták el, amely a baloldalon nyílik. A hagymafejek geregzdeltek, kicsúcsosodó végűek és egy sodronnyal kapcsolódnak a kereszttaghoz. Kengyele rövid, íves, zömök, kereszttagját rátétek díszítik. A tűtartólemez háromszög keresztmetszetű, felső lapján áttört technikával 6 medaillont alakítottak ki, melyeket görög kereszt, madár és növényi motívumok díszítik. Tűtartója zárt.

Típus: Pröttel 7.

Hossza: 8 cm; szélessége: 4,2 cm; őrzőhelye: Museo Chierici di Paletnologia, Reggio Emilia; leltári száma: n.a.

Irodalom: BIERBRAUER 1975, 198-204.; TÓTH 1994, 161.; KRAUSE 1995. 157. Kat. B 8.; DEPPERT-LIPPITZ 2000. 56.; TÓTH 2000, 256-259.; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 2.

26. Lelőhely: Apahida (Erdély, Románia), fejedelmi sír

Aranylemezből készült. A hagymagombok facettáltak és egy-egy sodronnyal záródnak. Csavaros zárszerkezettel látták el, mely a baloldalon nyílik. A kengyele rövid és íves. A típusra jellemző rendkívül hosszú tűtartólemez háromszögletes keresztmetszetű, alsó felén áttört technikával növényi motívumokat alakítottak ki, míg felső lapján egy téglalap alakú mezőben meandermotívummal körülvett nagyméretű latin kereszt látható. Tűtartója zárt.

Típusa: Pröttel 7.

Hossza: 11,5 cm; szélessége: 5,5 cm; őrzőhelye: Muzeul National de Istorie e Romaniei; leltári száma: 54256

Irodalom: TÓTH 1994, 161.; KRAUSE 1995, 158. Kat. B 9.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 56.; TÓTH 2000, 256-259.; DEPPERT-LIPPITZ 2007, 28-41.; STEUER 2007, 613.

27. Lelőhely: ismeretlen

Aranylemezből készült, csavaros zárszerkezettel látták el, amely a baloldalon nyílik. A hagymafejek gerezdeltek, kicsúcsosodó végűek és sodronnyal kapcsolódnak a rátétekkel díszített kereszttaghoz. Kengyele rövid, íves, zömök. A tűtartólemez háromszög keresztmetszetű, felső lapján áttört technikával növényi motívumokkal körbevett, nagy méretű latin kerszetet alakítottak ki. Tűtartója zárt.

Típusa: Pröttel 7.

Hossza: 11,9 cm; szélessége: -; őrzőhelye: The Metropolitan Museum of Art;

leltári száma: 1995.97.

Irodalom: DANDRIDGE 2000, 71-86.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 39-70; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 10.

IV. A RÉGÉSZETI LELETANYAG KONTEXTUSA

IV.1.) 5. típus

A katalógusban szereplő 5. típusú fibulák lelőköörülményeiről nem minden esetben van adatunk. Azt megállapíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel egyetlen darab sem származik kincsleletből. A győri példányt 1953-ban ismeretlen lelőhelyüként leltározták be, s csak évtizedekkel később derült fény a rajta lévő sztaurogram-ábrázolásra is. Szőnyi Eszter felvetése szerint a korábban feltárt késő római temető lehetett a tárgy eredeti lelőhelye.⁴⁷ A sirmiumi darab töredékét 2005-ben a császári palota területén, az előző évi ásatás törmelékanyagában találták, így emiatt előkerülésének kontextusa sem rekonstruálható.⁴⁸ Rekonstrukciója a bonni és a Metropolitan Museumban őrzött példányok alapján történt meg.⁴⁹ A mursai fibula 1934-ben építési munkálatok során került napvilágra a város észak-nyugati területén.⁵⁰ Az aquae-i,⁵¹ a nevioudunumi⁵² és a somlóvásárhelyi⁵³ darabok szórványleletként kerültek elő, pontos lelőhelyük ugyancsak ismeretlen.

A tihanyi példány lelőhelye a félsziget Sajkód részén fekszik, ahol az évtizedek során előkerülő településjelenségek és késő római soros temetkezések alapján az ásató egy villa, vagy egy vicus-település jelenlétére, továbbá egy legalább 80-100 síros temetőre következtet.⁵⁴ A sírból a fibulával együtt előkerült egy szürke, egyfülű agyagbögre, egy sötétszürke, majdnem fekete tányér és Iulianus császár sirmiumi verete.⁵⁵

A ságvári késő római temető 20. téglasírában – amely ugyancsak férfitemetkezés volt – a csontváz bal vállán, tehát nem az egykori viseleti helyzetnek megfelelően, hanem éppen az ellentétes oldalon került elő egy Pröttel 5. típusba sorolható hagymafejes fibula.⁵⁶ A temetkezés további mellékletei közé tartozik egy ezüsből készült csat, ovális verettel és egy szintén ezüst, amphora formájú szíjvég.⁵⁷ Az amphora formájú szíjvégek a késő római időszak általánosan elterjedt lelettípusai közé

⁴⁷ SZŐNYI 2002, 44.

⁴⁸ POPOVIĆ 2007, 101-102.

⁴⁹ POPOVIĆ 2007, 101.

⁵⁰ MIGOTTI 1997, 55.

⁵¹ POPOVIĆ 2007, 106-107.

⁵² PETRU-PETRU 1978, 96.

⁵³ TÓTH 1997, 369.

⁵⁴ TÓTH 1994, 128-129.

⁵⁵ TÓTH 1994, 131.

⁵⁶ BURGER 1966, Fig. 10.

⁵⁷ SCHMIDT 2000, Tab.14; BURGER 1966, 102., 202. Fig. 95/20

tartoznak,⁵⁸ a ságvári példány közelebbi besorolása M. Sommer tipológiai sorozata alapján lehetséges,⁵⁹ azonban a IV. század második felénél pontosabban nem keltezhető.

A Bátaszék-Kövesd pusztai példány egy DK-ÉNy tájolású férfisírból került napvilágra, viseletnek megfelelően a váz jobb vállán.⁶⁰ A sír leletanyaga közé egy gyűrű is tartozott, amelyről a leírásokból csak annyi derül ki, hogy egyszerű, általánosan elterjedt formát követő, bronzból készült huzalgűrűről van szó.⁶¹

Bár a pannonia provinciák határain túl előkerült 5-ös típusú hagymafejes fibulák közül a marteville-i, a romulianai, a bonni és a baseli darabok is sírmellékletként kerültek elő, az anyagközlések szűkszavúságából és a publikációs rajzok hiányából fakadóan csak a bonni és a baseli fibulák kontextusa elemezhető részletesebben.

A bonni Krisztus-monogrammal díszített hagymafejes fibula egy fegyvermelléklettel együtt eltemetett férfi szarkofágjából került napvilágra, az egykori római tábornok mintegy 600 méterre.⁶² A sírban a fibulán kívül egy tausirozással kialakított, fogaskerék motívummal⁶³ díszített kés, egy spatha, egy amphora formájú szíjvég, egy ezüstcsat, ovális csatkarikával és egy olyan metszett üvegcsésze volt, amelybe utólagosan Krisztus-monogramot karcoltak.⁶⁴ Ahogy fentebb már szó esett róla, az amphora formájú szíjvégek és az ovális csatkarikával ellátott ezüst övcsatok a Kr. u. IV. század második felének/utolsó harmadának általánosan elterjedt lelettípusai voltak.⁶⁵ Az ilyenfajta tausirozott motívumokkal ellátott kések a Kr.u. IV. század végétől egészen az V. század második feléig voltak használatban, s feltehetőleg ugyanazon műhely produktumaiként értelmezhetők.⁶⁶ A bonni darab legközelebbi analógiái Oudenburg,⁶⁷ Lime, Misery⁶⁸ és Mainz-Greifhenklausstraße lelőhelyekről ismertek.⁶⁹

A baseli késő római temető 379. sírjából egy Krisztus-monogrammal díszített, aranyozott hagymafejes fibula került elő. Az elhunytat egyszerű földsírban, feltehetőleg

⁵⁸ Vö. BULLINGER 1969, 30-32.; KELLER 1971, 64.; SOMMER 1984, 133-140.

⁵⁹ B/a,2-3. Vö. SOMMER 1984, 134.

⁶⁰ PÉTERFI 1993, 96.

⁶¹ PÉTERFI 1993,88. A sír leletanyaga a fibula kivételével elveszett.

⁶² HAUPT 1973, 315.

⁶³ A fogaskerék-motívum megjelenése övcsatokon vagy lándzsákon sem szokatlan. Vö. BÖHME 1974, 128-129. és CARNAP-BORNHEIM 2002, Taf. 6.

⁶⁴ Vö. HAUPT 1973, 315-326. Fig.1-8.

⁶⁵ Ld. 58.lj.

⁶⁶ BÖHME 1974, 129.

⁶⁷ Oudenburg, 172. sír ld. BÖHME 1974, Taf. 97,5.

⁶⁸ Lime, 103. sír és Misery Vö. BÖHME 1974, Taf. 128,5.

⁶⁹ Vö. BÖHME 1974, 129.

koporsóban temették el. A fibulán kívül egyetlen mellékletet találtak a sírgödörben, mégpedig egy, a IV. század végére keltezhető, gazdagon díszített övgarnitúrát.⁷⁰

Ugyancsak egy katonai övgarnitúrát, valamint egy vaskést helyeztek mellékletként a romulianai fibula mellé,⁷¹ míg a marteville-i példány egy férfitemetkezésből került napvilágra, s a további mellékletek közé egy vaskés, egy bronz övcsat, vese formájú csatkarikával és 104 darab vas cipőszeg tartozott.⁷²

IV.2.) 6. típus

A 6. típusú hagymafejes fibulák esetében csupán két alkalommal tűnik fel az ókeresztény művészet formakincsébe is illeszkedő motívum, egy ságvári (**Kat.20.**) és egy ténés-i (**Kat. 21.**) darabon egyaránt Krisztus-monogramot ábrázoltak.

A ságvári késő római temető 7. sírjából a férfi csontváz jobb combja alól került elő. A téglasír további mellékletei közé tartozik két üvegedény töredéke, amelyből az egyik feltételezhetően egy – Barkóczi 120. típusába sorolható – fonalrátéttel díszített gömbös hasú palack, míg a másik talán egy metszett díszű edényhez tartozhatott. A sírban a medence tájékán találtak továbbá egy ezüst övcsatot, amely elveszett és sem leírás, sem ábrázolás nem maradt fent róla.⁷³ A gömbös hasú, fonalrátéttel díszített palackok a pannoniai temetők⁷⁴ leletanyagában a Kr. u. IV. század második felében tűnnek fel, s egészen az V. század első negyedéig vannak jelen. A forma a Drávától északra egészen Carnuntumig, Pannoniától délre pedig Dalmatiáig jellemző, így nagy valószínűséggel helyi gyártókörral számolhatunk.⁷⁵

A katalógusba felvett fibulák közül még egy további példány, a ténés-i sorolható Pröttel 6. típusába. A kincsleletet Ténés (Cartennae) körzetében, egy magánfürdő területén tárták fel. A 19 tárgyból álló leletegyüttesben⁷⁶ arany övveretek, karperecek és amulettek mellett előkerült három, ugyancsak aranyból készült fibula,⁷⁷ amelyek közül az egyik tűtartójának zárólemezét Krisztus-monogrammal díszítették.⁷⁸ A kincslelet két

⁷⁰ LAUR-BELART 1959,57-71.

⁷¹ PETKOVIĆ 2010,118.

⁷² LOIZELL-COQUELLE 1977, 180-181.

⁷³ SCHMIDT 2000, 396. (1019. lj.)

⁷⁴ BARKÓCZI 1988, Kat. 302-305.

⁷⁵ BARKÓCZI 1988, 141.

⁷⁶ A kincslelet feldolgozását, értékelését ld. HEURGON 1958

⁷⁷ HEURGON 1958, 21-30.

⁷⁸ KRAUSE 1995,159.Fig.121.

további darabján is ábrázoltak keresztény szimbólumokat: az egyik medálon keresztet alakítottak ki, egy ampullát pedig krisztogrammal láttak el.⁷⁹ A kincslelet három olyan darabját – egy Desana-típusú hagymafejes fibuláról,⁸⁰ egy késő római övgarnitúráról⁸¹ és egy korongfibuláról⁸² – külön ki kell emelnünk, amelyek a keltezés szempontjából kiemelkedő fontossággal bírnak. A kincslelet Desana-típusba sorolható darabja a hagymafejes fibulák azon tipológiai fázisába tartozik, amelynek példányai formájukat tekintve a 6-os és 7-es típusok közötti átmenetet képeznek.⁸³ Ritkaságuk megerősíti, hogy itt valóban csupán átmeneti formáról van szó. A pontosabban keltezhető tournai-i fibulák – amelyek már kétségtelenül a 7-es típushoz tartoznak – a Desana-típus *terminus ante quem*-jét a Kr. u. V. század harmadik negyedére pontosítják.⁸⁴ A leletegyüttes kiemelkedő eleme a bizánci hatásokat mutató, *opus interrasile* technikával kialakított, állatfejben végződő csatkarikával ellátott övgarnitúra, amely birodalmi analógiák alapján a Kr.u. IV. század végére, de még inkább az V. század elejére keltezhető.⁸⁵ A harmadik és egyben legproblémásabb tárgy egy női büszttel díszített korongfibula, amelyet három, kereszt alakú csüngő díszít.⁸⁶ A leletet a publikálója készítéstechnikai jegyek alapján a Kr.u. V. század végére keltezte, azonban újabb elemzések szerint az V. század első negyedénél nem lehet későbbi.⁸⁷

A kincslelet Kr. u. V. század első felére való keltezését tehát a 6. típusú hagymafejes fibulán kívül az *opus interrasile* technikával készült késő római övgarnitúra,⁸⁸ a Desana-típusba sorolható hagymafejes fibula és a korongfibula is alátámasztja. Újabb kutatás a kincslelet elrejtését igyekszik történeti eseményekkel is összefüggésbe hozni, így írott források alapján ugyancsak az V. század első felére, pontosabban a Kr.u. 429-es évre keltezte,⁸⁹ azaz éppen arra az időpontra, amikor a Geiserich vezette vandálok a Bonifatius *comes Africae* hívására elhagyták Hispaniát, s átkeltek Észak-Afrikába, ahol végigdúlták és kifosztották a városokat.⁹⁰

⁷⁹ HEURGON 1958,57-58.

⁸⁰ HEURGON 1958, Taf.II,2.

⁸¹ HEURGON 1958, Taf. III-IV.; FISCHER 2012, 134. Abb. 162-163.; EGER 2012,

⁸² HEURGON Taf.I.; EGER 2012, Taf.7,1-2.

⁸³ A típushoz, amely a Desana-i kincslelet után kapta a nevét ld. AIMONE 2011, 601-620.

⁸⁴ EGER 2012, 106.

⁸⁵ EGER 2012, 118-122.

⁸⁶ Ld. HEURGON 1958, Taf. I.

⁸⁷ Ld. EGER 2012, 106-110.

⁸⁸ FISCHER 2012,134.

⁸⁹ HEURGON 1958,77.

⁹⁰ CASTRITIUS 2006,185.

IV.3.) 7. típus

A 7. típusba sorolható fibulák közül két példány (**Kat.24. és Kat.27.**) ismeretlen lelőhelyű, egy pedig szórványleltésként került elő a Palatinuson (**Kat.23.**). Utóbbi esetében sem lehet eldönteni, hogy a szóban forgó tárgyat tudatosan rejtették-e el, vagy csak véletlenül veszítette-e el tulajdonosa.⁹¹ A fennmaradó 3 példány közül az apahidai (**Kat.26.**) és a tournai-i (**Kat.22.**) temetkezésből, a Reggio Emilia-i (**Kat.25.**) pedig kincsleletből származik.⁹²

A Reggio Emilia közelében feltárt, főként női és férfi ékszerekből, viseleti tárgyakkal álló kincslelet egy lakóépület helyiségében ásott 5 méter mély üregből került elő.⁹³ A leletegyüttes⁹⁴ összesen három fibulát tartalmazott, ebből az egyik egy arany, *opus interrabile* technikával készült, kereszttel díszített hagymafejes fibula, míg a másik kettő egy párt alkot, s a gót női viselet jellegzetes eleme.⁹⁵ A fibulákon kívül a gödör 60 darab, V. század első felére datálható, főként Konstantinápolyban kibocsátott solidust⁹⁶ és egy arany jegygyűrűt is rejtett, amelyen a germán eredetű „*Ettila*” és „*Stafara*” nevek olvashatók.⁹⁷ A lelet elrejtésére legkésőbb Kr.u. 493-ban kerülhetett sor, feltételezhetően egy romanizált germán katonához és feleségéhez tartozhatott.⁹⁸

A tournai-i sír⁹⁹ esetében roppant szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen egy feliratos gyűrűnek („*CHILDERICI REGIS*”)¹⁰⁰ köszönhetően pontosan tudjuk, hogy a Kr.u. 482-ben eltemetett, magas rangú római tisztséget is viselő, Childerich frank király testét rejtette a sír.¹⁰¹ Az uralkodó mellékletekben gazdag sírjából előkerült 3 arany hagymafejes fibula is, amelyek közül az egyik tűtartó lemezét görög keresztekkel

⁹¹ DEPPERT-LIPPTZ 2000,60.

⁹² Mindhárom leletegyüttesre fokozottan igaz, hogy rendkívül gazdag és szerteágazó kapcsolatrendszerre utaló leletanyag jellemzi, amelynek részletes elemzésére itt nem vállalkozhatunk, így csak a dolgozat szempontjából releváns adatokat ismertetjük összefoglalóan.

⁹³ LIPOLIS- GIL 2010,113.

⁹⁴ A kincslelet darabjainak részletes ismertetését, elemzését ld. DEGANI 1959 és újabban LIPOLIS- GIL 2010, 113-128.

⁹⁵ BIERBRAUER 1994, 202.

⁹⁶ LIPOLIS-GIL 2010, 113.

⁹⁷ BIERBRAUER 1994, 205.

⁹⁸ DEPPERT-LIPPITZ 2010,60.

⁹⁹ A sír leletanyagát ld BÖHNER 1981,441-460.; KAZANSKI - PÉRIN 1996, 203-209.; az éremanyag elemzését ld. DUMAS 1982; QUAST 2010, 254-255.

¹⁰⁰ A feliratos gyűrű különféle interpretációit összegzi RICHTER 2004, 359-366.

¹⁰¹ LEBECQ 2004, 272-287., részletes történeti, régészeti és historiográfiai áttekintéssel. A sír éremanyagát ld. DUMAS 1982

díszítették.¹⁰² Készítéstechnikai szempontból a kereszttel díszített példány legközelebbi párhuzamai között az V. századon belül pontosabban nem keltezhető várnai diadém és egy, a Louvre-ban őrzött karperec említhető.¹⁰³

Childerich fibulájával nagy hasonlóságot mutat az apahidai I. számú fejedelmi temetkezés leletei közé tartozó arany, latin kereszttel díszített 7. típusú hagymafejes fibula. Az V. század második felére keltezhető¹⁰⁴ sírban három bizánci kapcsolatokra utaló, kereszttel díszített gyűrű is volt.¹⁰⁵ A készítéstechnikai jegyek alapján ugyanazon – feltehetően konstantinápolyi - műhelyben készülhetett, mint a Louvre-ban őrzött, latin kereszttel díszített fibula és az Assiut-i kincslet¹⁰⁶ 2 aranykarperece.¹⁰⁷

V.) ÓKERESZTÉNY SZIMBÓLUMOKKAL DÍSZÍTETT HAGYMAFEJES FIBULÁK – SZIMBÓLUMOK

A Róma Birodalom területéről 27 darab (**Kat. 1-27.**) olyan hagymafejes fibulát ismerünk, amelyeken feltűnnek az ókeresztény művészet formakincsébe tartozó szimbólumok. A vizsgálat tárgyát képező 5-6. típusú fibulákon 17 alkalommal Krisztus-monogramot, 3 esetben pedig sztaurogramot ábrázoltak, esetenként alpha és ómega betűkkel kombinálva.¹⁰⁸ A fennmaradó 7 példányt – melyek már a 7. típusba sorolandók – különböző keresztábrázolásokkal díszítették. Az alábbi fejezetben a felsorolt szimbólumok történeti, régészeti és ikonográfiai áttekintésére kerül sor. Az 5. típus néhány példányán a Krisztus-monogram/sztaurogram mellett ifjúalakokat is megjelenítettek, így ezekről is szót kell ejtenünk.

¹⁰² BÖHNER 1981, Taf.31.

¹⁰³ TOTH 2012, 286-287.

¹⁰⁴ A sírlelet napvilágra kerülésének körülményeit, a leletanyag leírását ld. FINÁLY 1889.; KISS 1987; DEPPERT-LIPPITZ 2007,41-42.;a sírlelet értékeléséről részletes kutatástörténeti áttekintést ad SCHMAUDER 2002, 52-55.,76-89. Kat. II.

¹⁰⁵ A gyűrű értékelését ld. HOREDT 1972, 212.; SCHMAUDER 2002, 140-145.,

¹⁰⁶ A karperecekhez ld. YEROULANOU 1999, 244.; SCHRAUBE 1995, E 2,3.

¹⁰⁷ TOTH 2010, 287-288.

¹⁰⁸ Vö. 1. tábla

V.1.) Krisztus-monogram

A Krisztus-monogramnak különböző ábrázolásai ismertek: feltűnik sírköveken, falfestményeken, érmeken, fegyvereken és mindennapi használati tárgyakon egyaránt,¹⁰⁹ s formai megjelenése is igencsak változatos, így nem meglepő, hogy a régészeti-ikonográfiai szakirodalomban több tipológiai felosztása is született.¹¹⁰ A legújabbak közé tartozik Branka Migotti csoportosítása, aki az észak-horvátországi leletanyag alapján a Krisztus-monogram és a kereszt 14 csoportját különítette el.¹¹¹ A szimbólum ábrázolásának formai változatossága a tárgyalt fibulák esetében is tapasztalható. A baseli (*Kat. 3.*), a romulianai (*Kat. 4.*), a dunaújvárosi (*Kat. 10.*), a neviodunumi (*Kat. 11.*), a naissusi (*Kat. 12.*) a mursai (*Kat. 13.*) és három további, ismeretlen lelőhelyről származó példány (*Kat. 16. és Kat. 18-19.*) esetében egyszerűen csak a „chi” és a „rho” ligatúrája látható, míg a báticaszéki (*Kat. 1.*), a bonni (*Kat. 2.*), a marteville-i (*Kat. 5.*), a prahovoi (*Kat. 6.*), somlóvásárhelyi¹¹² (*Kat. 15.*), a tihanyi (*Kat. 9.*) és a ságvári 20.számú sír (*Kat. 8.*) darabjain a Krisztus-monogramot stilizált koszorú veszi körbe.

A Krisztus görög nevének kezdőbetűiből álló szimbólum magára Jézus Krisztusra utal.¹¹³ Az ókeresztény művészetben a feltámadt Krisztust gyakran pusztán isteni attribútumaival vagy csupán rá utaló jelek segítségével is ábrázolták.¹¹⁴ A Krisztus-monogram megjelenése¹¹⁵ a IV. század első negyedére,¹¹⁶ I. Constantinus uralkodásának kezdetére tehető.¹¹⁷ Mint ismeretes, amikor Constantinus Kr.u. 312. október 28-án, Rómába való bevonulása előtt, a Milvius-hídnál legyőzte ellenfelét, Maxentius ellencsászárt, győzelmét a keresztény Isten közbenjárásának tulajdonította. A császár

¹⁰⁹ Éppen elterjedtsége okán számos leletfeldolgozás, tanulmány született a témában, amelyeknek a teljesség igényével történő felsorolására nem vállalkozhatunk, így csak néhány nagyobb áttekintést és katalógusjellegű összefoglalást felsorolva: BISCONTI 2000, 158-159.; DONATI-GENTILI 2005; SPIER 2007a, 233-237.; BISCONTI 2012, 60-65.

¹¹⁰ HAYES 1972, Fig. 51., 55-56.; FLOINN 2012, 27. Fig. 11.

¹¹¹ MIGOTTI 1997, 99.

¹¹² A somlóvásárhelyi fibulán látható ábrázolás interpretációja nem egységes a kutatásban, míg Gáspár Dorottya Krisztus-monogramként írja le (GÁSPÁR 2002, 99.), addig A. Kaufmann-Heinimann véleménye szerint csak sugaras motívumról van szó. (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat. F18.)

¹¹³ SAUER 1958, 1177.

¹¹⁴ HUDÁK-NAGY 2009, 41.

¹¹⁵ A jelkép pogány eredetéről, a pogányok számára is jelentést hordozó szimbólum értékéről ld. GÁSPÁR 1993, 207-212.

¹¹⁶ A szakirodalomban találkozhatunk a szimbólum ennél korábbi, III. századi keltezésével is. Jeffrey Spier számos Krisztus-monogrammal és sztaurogrammal díszített gemmás gyűrűt datált tévesen a III. századra, mégpedig a gyűrűforma alapján. Ld. SPIER 2007b, 30-31. A szimbólum korai keltezés ennek alapján nem állja meg a helyét, egy III. századra jellemző foglaltba később is behelyezhették a Krisztus-monogram formai változatait ábrázoló gemmát. Vö. BISCOTTINI-CHIESA 2012, 204. Kat. 60-61.

¹¹⁷ HEID 2006, 1123.

álmáról¹¹⁸ két kortárs keresztény történetíró, Lactantius¹¹⁹ és Caesareai Eusebius¹²⁰ is tudósít minket. Lactantius a következőképpen fogalmaz: „*Constantinus figyelmeztetést kapott álmában, hogy Isten égi jelét véssesse föl katonái pajzsára, és úgy kezdje meg az ütközetet. Teljesítette a parancsot, és Krisztus jelét a pajzsokra íratta... E jellel felvértezve fogott fegyvert serege.*”¹²¹ Bár Isten égi jele a Krisztus-monogramra utalhat, azonban ahogy Hartwin Brandt rámutatott, aligha hihetjük azt, hogy a császár még a csatát megelőző éjszaka Krisztus-monogrammal látta volna el a pajzsokat, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a szóban forgó pajzsokat már korábban is díszítette egy, a napkultuszhoz kapcsolódó, sugarakkal körülvett fényjel, így kézenfekvő, hogy azt értelmezték át.¹²² A krisztogram, mint a császári propaganda eszköze először Kr.u. 315-ben, egy három példányban fennmaradt medaillon-sorozat¹²³ veretein tűnik fel, ahol az ábrázolás Constantinus sisakját díszíti,¹²⁴ majd a 320-as évektől kezdve alkalmazása széles körben elterjedt, végül állandósult keresztény¹²⁵ és egyben állami jelképpé vált. Utóbbi egyben azt is jelenti, hogy nem csupán az államhoz, hanem az uralkodó személyéhez is szervesen kapcsolódott, amelyből – ahogy Tóth Endre¹²⁶ több alkalommal is rámutatott – magától értetődően következik, hogy alapvetően a keresztény császár iránti hűséget volt hivatott kifejezni.

¹¹⁸ A látomások részletes elemzését ld. WEBER 1998, 274-294.; WEBER 2011, 21-26. Constantinusnak nem ez volt az első látomása, 310-ben még a pogány Apollo segítségével készült csatára, ehhez ld. még BROWN 1993,77. Az írott források tudósítása szerint nem Constantinus volt az egyetlen uralkodó, akinek álma vagy látomása volt, a beszámolók alapján rémálma volt pl. Maxentiusnak, Maximianusnak és Liciniusnak is, a különbség csupán annyi, hogy míg a csata előtti, isteni támogatást kinyilatkoztató álmom/vízió a győztesek sajátja, addig a rémálom a veszteseké. Vö. WEBER 2011,

¹¹⁹ Lactantius *De mort. pers.* 44.

¹²⁰ Eusebius, *HE IX.* 8-9.

¹²¹ Lactantius: *De mort. pers.* 44.

¹²² BRANDT 2007,66-70. Ez nem azt jelenti, hogy Sol Invictus tisztelete teljesen eltűnt, uralkodásának kései időszakában Constantinopolisban felállított szobra a császárt még mindig Solként, sugárkoszorúval a fején ábrázolja. Vö. WALLRAF 2001,133. Bár Sol Invictus 325 után teljesen eltűnik a hivatalos éremverésből, Constantinus halála után a fiai által veretett konszekrációs érmek néhány típusán Constantinus apoteózisát úgy ábrázolták, hogy a császár egy napszekéren emelkedik az égbe, ahonnan egy isteni kéz nyúl felé. Vö. WIENAND 2011, 60. Abb. 11a-b.

¹²³ Az érem előlapján Constantinus császárt láthatjuk, fején Krisztus nevének kezdőbetűivel díszített sisakban, amint kantáron egy lovat vezet, míg hátlapján éppen a katonáinak tart szónoklatot. Vö. EHLING 2011, 28. Abb. 2a-2b. Az érem előlapján, az uralkodó pajzsot tartó jobb keze mögött látható tárgy sokáig vita tárgyát képezte a kutatásban. Újabb ásatási eredményeknek köszönhetően a kérdés eldőlni látszik, a szóban forgó tárgy se nem lándzsa, se nem kereszt alakú jogar. A Palatinuson napvilágra került szenzációs leletnek köszönhetően úgy tűnik, bár valóban jogarról van szó, azonban szó sincs kereszt alakról, csupán a verőtővön aránytalanul kicsinek ábrázolták a jogar tetején ülő globust. EHLING 2011, 29.

¹²⁴ BRANDT 2007, 226. (22.lj.) Másként vélekedett Alföldi András, aki a Krisztus-monogram érmeken való ábrázolását egy 312/313-as verethez kapcsolta, amelyen Constantinust hadvezérként, Maximinust Solként, Liciniust pedig Iuppiterként jelenítették meg. Vö. ALFÖLDI 1943,32-33.

¹²⁵ Ld. HEID 2006, 1123-1126.

¹²⁶ TÓTH 1997,365.; TÓTH 2008, 55. (52.lj.)

A koszorúban ábrázolt Krisztus-monogram a IV. század második felétől Krisztus passiójának szimbóluma,¹²⁷ aki mintegy szenvedése jutalmául kapta meg az Atyától a dicsőség és a tisztelet koszorúját.¹²⁸ A Jelenések könyvében János Krisztust számos alkalommal, koszorúval vagy koronával¹²⁹ a fején említi.¹³⁰ Mindazonáltal a koszorúval övezett Krisztus-monogram interpretációja sem egyértelmű, hiszen a koszorú mint győzelmi jelkép már jóval a kereszténység megjelenése és térhódítása előtt népszerű volt,¹³¹ Constantinus uralkodása alatt és után pedig a Krisztus-monogrammal együtt a győztes császárra is utalhat.¹³²

V.2.) Ifjúportrék¹³³

A baseli (*II. tábla*), a marteville-i, a nevioudunumi, a mursai (*VIII. tábla*) a somlóvásárhelyi és három ismeretlen lelőhelyről származó fibulán a Krisztus-monogram mellett ifjúportrékat is láthatunk. Ilyenfajta díszítés nem szokatlan a hagymafejes fibulákon, azonban mindig csak a Keller/Pröttel 5. típusába tartozó példányokon jelennek meg. Az ábrázolások általában a kengyelen vagy a tűtartó lemezen helyezkednek el, de olykor előfordul az is, hogy a tűtartó zárólemezén fedezhetjük fel őket. Számuk egy és tíz között mozog,¹³⁴ arcuk és hajviseletük egyaránt változatosságot mutat, megjeleníthették őket szemből vagy $\frac{3}{4}$ -es profilból, fejüket kissé félrehajtván. Kialakításuk sokszor sematikus, de akadnak aprólékosabban kidolgozott példányok is. Az ifjúábrázolások a késő antik művészetben igen gyakoriak, s bár leginkább hagymafejes fibulákon¹³⁵ tűnnek fel, gyakran előfordulnak övcsatokon és

¹²⁷ HUDÁK-NAGY 2009, 42. (109.lj.)

¹²⁸ A krisztusi előkép szem előtt tartására, követésére intenek a következő szöveghelyek, ahol a korona/koszorú a Üdvösség allegóriája: „Mindaz pedig a ki pályafutásban tusakodik, mindenben magatúrtatja; azok ugyan, hogy romlandó koszorút nyerjenek, mi pedig romolhatatlant.” 1Kor 9,24; „Ha pedig küzd is valaki, nem koronáztatik meg, ha nem szabályszerűen küzd.” 2Tim 2,5; „És mikor megjelenik a főpásztor, elnyeritek a dicsőségnek hervadatlan koronáját. Semmit ne félj azoktól, a miket szenvedned kell: Ímé a Sátán egynéhányat ti közületek a tömlöczbe fog vetni, hogy megpróbáltassatok; és lesz tíz napig való nyomorúságtok. Légy hív mind halálig, és néked adom az életnek koronáját.” Jel 2,10; „Ímé eljövök hamar: tartsd meg a mi nálad van, hogy senki el ne vegye a te koronádat.” Jel 3,11

¹²⁹ „És a vitézek tövisből koronát fonván, a fejére tevék, és bíbor köntöst adának reá...” Jn 19,2

¹³⁰ A további vonatkozó szentírási helyeket ld. ENGEMANN 2006, 1016-107.

¹³¹ A koszorú pogány kontextusban való előfordulását ld. VANYÓ 1988, 113-116.; ENGEMANN 1006-1016.

¹³² HEID 2006, 1124., a IV. századi profán koszorú-ábrázolásokhoz ld. még DELBRUECK 1933, 54-56.

¹³³ A fejezet a „Krisztus-monogrammal díszített hagymafejes fibulák Pannoniában” című BA szakdolgozatom „Portréábrázolások” című fejezetének átdolgozott, javított változata.

¹³⁴ Vö. 3. leletlista

¹³⁵ A portréábrázolások fibulák katalógusát elsőként A. Kaufmann-Heinimann (ld. KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 307-322.) készítette el, majd ezt bővítette Branka Migotti ld. (MIGOTTI 2008, 25-

övvereteken,¹³⁶ ládikavereteken,¹³⁷ ezenkívül olyan magas technikai színvonalú iparművészeti műremekeken is, mint a Seuso-kincs sokszögletű korsója,¹³⁸ a kaiseraugsti kincslelet Constans császár tizedik uralkodási évfordulóját megörökítő ezüstitálja,¹³⁹ a taraneš-i késő római sír ezüstitálja,¹⁴⁰ a Traprain Law-i kincslelet kerek ezüstitáljának töredéke,¹⁴¹ a bjørnebanke-i kincslelet ezüstitálja,¹⁴² a bajnai ezüstkánál¹⁴³ vagy a kölni csiszolt üveg pohár.¹⁴⁴ A kutatásban sokáig szilárdan tartotta magát azon elképzelés, miszerint ezek a portrék I. Constantinus császár fiait ábrázolják. Az értelmezés éppen a Köln-Braunsfeldből előkerült kék üveg pohár elemzése kapcsán indult el, amelyen bibliai jelenetek mellett, kisebb, kör alakú keretekben négy ifjút ábrázoltak.¹⁴⁵ Rudolf Laur-Belart a baseli fibula kapcsán felvetette, majd elutasította az ábrázolások szentként való értelmezését, s elfogadta az alakok császárfiakként való

38.), amely további pannoniai példányokkal egészíthető ki. Bár Migotti gyűjtése már lényegesen alaposabb, de számos ponton téves, ennek javítását, helyenkénti módosítását, kiegészítését Ld. 3. leletlista.

¹³⁶ Ékvéssett övlemez ismeretlen lelőhelyről (SÜSSENBAACH 1983, 22. Abb. 17.; TÓTH 1997, 369. Kat. I. 4.), bronz övlemez, Gondorf bei Koblenz (BULLINGER 1969, Taf. IV,3.), bronz, ékvéssett övveret, Tamuda (BULLINGER 1969, Taf. IX,5.; TÓTH 1997, 372. Kat. III.23.; BOUBE-PICCOT 1994, 118.), ékvéssett övveret, Krefeld-Gellep (BULLINGER 1969, Taf. XLIV.), ékvéssett övveret, Intercisa (BULLINGER 1969, Taf. LII, 1-1c.; BOUBE-PICCOT 1994, 119.; VISY 2002, 178. Abb. 2-3.), bronz övveret, Soissons (SOMMER 1984, Taf. 3,3), ismeretlen lelőhelyű bronz övveret, Kis-Ázsia (SOMMER 1984, Taf. 54,9.), aranyozott propeller alakú övveret (SOMMER 1984, Taf. 54,10.) Az övtartozékokon megjelenő ifjúfejekhez ld. még MALTE-JOHANSEN 1994, 236-239.

¹³⁷ Az ifjúábrázolással díszített királyszentistváni ládikaverethez ld. BUSCHHAUSSEN 1971, 138-139.; GÁSPÁR 1982, 21-26.

¹³⁸ A niellóval gazdagon díszített kancsón összesen 120 darab, hatszögű keretbe foglalt képmező látható, amelyekben különböző, vadászathoz köthető alakokat, embereket, állatokat és vázákat ábrázoltak, fedelén pedig 10 ifjúfej figyelhető meg. Vö. MANGO 1994, 304-309.; VISY 2008, 213-219.; VISY 2012, 10-11. A kincslelet további darabjait és értékelését ld. SEUSO 2012

¹³⁹ A Kr.u. 351-ben elrejtett kincslelet aranyozott, ezüstlemezből készült, niellódíszítéssel gazdagon borított tájának peremén 10 ifjúfejet ábrázoltak, ld. KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 117-161.

¹⁴⁰ Az 1980-as években feltárt, feltehetőleg egy magasrangú katonai tisztségviselő – erre utalnak a sírban elhelyezett fegyverek és egy feliratos aranyfibula - kőpakolásos sírjából, az ezüsből és aranyból készült viseleti elemek mellett asztali készlet darabjai is napvilágra kerültek, köztük egy ezüstitál, amelynek niellóval díszített peremén 8 ifjúfejet is ábrázoltak. Az ezüstitálhoz ld. IVANOVSKI 1984, Kat. 3. Taf. IV.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 127-129., a részletes sírleltárt ld. IVANOVSKI 1984, 219-226.

¹⁴¹ A XX. század első felében napvilágra került, összesen több mint 53 kg súlyú, főként feldarabolt ezüstitárgyakból álló kincsleletből származik egy olyan ifjúfejekkel díszített ezüstlemez, amely rekonstrukciók alapján feltehetőleg egy kerek tál peremének része lehetett. Vö. MARTIN 2013, 270. Fig. 270. A kincslelet összetételét, keltezését, értékelését ld. PAINTER 1997, 93-110., továbbá ld. még a kincsleletet elemző legújabb tanulmánykötetet (TREPRAIN TREASURE 2013), további bőséges szakirodalmi hivatkozással.

¹⁴² Az 1996-ban felfedezett, főként asztali szervízkészlet elemeit magába foglaló, 360 darabból álló kincslelet egyik ifjúfejjel díszített ezüstlemeze a rekonstrukciók alapján egy kerek ezüstitálhoz tartozhatott. DYHRFJELD-JOHNSSEN 2013, 323-325. Fig. 20.4.

¹⁴³ Az öntött, ezüsből készült kanál lapátján 4 ifjú arcképét ábrázolták. Vö. TÓTH 1991, 85-116. A késő antik kanalak tipológiáját ld. MARTIN 1984, 76-96. és HAUSER 1992, 23-57.; a gazdagon díszített, keresztény szimbólumokkal ellátott kanalak liturgikus rendeltetésének teóriája sokáig tartotta magát a kutatásban, ennek cáfolatát ld. ENGEMANN 1972, 154-173., további bőséges szakirodalmi hivatkozással.

¹⁴⁴ SÜSSENBAACH 1983, 21.

¹⁴⁵ TÓTH 1997, 367.

azonosítását. Tekintettel arra, hogy a baseli példányon csupán három¹⁴⁶ portrét ábrázoltak, úgy vélte, hogy az általa vizsgált darab Crispus halála (326) után készülhetett, így csak II. Constantinus, II. Constantius és I. Constans látható rajta, vagyis a három alakot a 326 után még életben lévő három Constantinus-fiúval azonosította.¹⁴⁷ Érvelésében¹⁴⁸ nagy szerepet kapott az, hogy a portrékon ábrázolt alakok kerek fibulát viseltek, amely a kései időkben már csak a császár és a császári ház kiváltsága volt.¹⁴⁹ Teofil Ivanov¹⁵⁰ és Aleksandar Jovanović,¹⁵¹ mintegy Laur-Belart nyomdokain haladva, szintén megkísérelték a Constantinus-dinasztia konkrét uralkodóival kapcsolatba hozni a hagymafejes fibulákon felbukkanó ábrázolásokat, illetőleg a tárgyak gyártását konkrét történelmi eseményekkel is igyekeztek összefüggésbe hozni.¹⁵² Ida Malte-Johansen – aki övcsatokon és hagymafejes fibulákon elemezte az ábrázolások e típusát – meglátása szerint, ha a megjelenített alak koszorút, kerek fibulát vagy diadémot visel, illetőleg ha koszorú veszi körbe, akkor az ötvös uralkodót akart megjeleníteni, továbbá felvetette, hogy a hasonlóságot mutató alakok ugyanazon uralkodót ábrázolhatják, amelyek azonban nem feltétlenül a Constantinus-dinasztia tagjai közül kerülnek ki.¹⁵³ Sofija Petković – a már említett T. Ivanov és A. Jovanović nyomdokain haladva – egy romulianai fibula kapcsán megkísérelte a Valentinianus-dinasztia tagjaival azonosítani az ábrázolásokat, érvelését azzal támasztotta alá, hogy ezeknek az ábrázolásoknak bizonyosan politikai és ideológiai háttere volt.¹⁵⁴ Az 1970-es években Uwe Süssenbach volt az első, aki a már említett köln-braunsfeldi csésze ábrázolásait vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az alakok nem azonosíthatók sem Constantinus fiaival, sem pedig bármilyen individuális portréval.¹⁵⁵ Véleményét egyrészt azzal indokolta, hogy ezek a széles körben elterjedt ábrázolások felölelik az egész IV. századot – a kölni csészét például a század utolsó évtizedeiben készítették –, másrészt rámutatott arra, hogy semmiféle rangjelző tárgy nem azonosítható az alakokon, sőt, individuális portrékról sem lehet szó, sokkal inkább a dionysosi körben kell keresni eredetüket.¹⁵⁶

¹⁴⁶ Az utólagos restaurálás során derült fény arra, hogy egy negyedik portrét is ábrázoltak a tütartón. Vö.: KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 155. (Anm.391)

¹⁴⁷ LAUR-BELART 1959, 69-70.

¹⁴⁸ LAUR-BELART 1959, 69.

¹⁴⁹ Ld. alább

¹⁵⁰ IVANOV 1972, 9-29.

¹⁵¹ JOVANOVIĆ 1975, 235-245.

¹⁵² KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 394.

¹⁵³ MALTE-JOHANSEN 1994, 233-237.

¹⁵⁴ PETKOVIĆ 2010, 120.

¹⁵⁵ SÜSSENBACH 1983, 24-25.

¹⁵⁶ SÜSSENBACH 1983, 16-23.

Jochen Garbsch ugyancsak kételkedésének adott hangot, és Süssenbachhoz hasonlóan ő is az uralkodói jelvények hiányát hangsúlyozta.¹⁵⁷ Tóth Endre a bajnai ezüstkánál kapcsán részleteiben vizsgálta a kérdéskört, véleménye szerint az ábrázolások csak abban az esetben bírnak különleges jelentőséggel, amikor ifjak és gyermekek arcát ábrázolták, egyébként pedig jól illeszkednek a császárkori művészet képtípusaiba.¹⁵⁸ Az ifjak ábrázolásait illetően három típust különített el: ifjúarcképek szárnyakkal, ifjúképek faággal vagy növényi dísszel, illetve ifjúképmások mindenféle attribútum nélkül.¹⁵⁹ Annamarie Kaufmann-Heinimann a már említett kaiseaugsti ezüstitál vizsgálata során elemezte az ifjúarcképeket ábrázoló fibulákat is, s arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az ábrázolások uralkodókként való interpretálása igencsak problémás, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a fiatalság és boldogság allegóriáit jelképezik, amelyeket isteni és emberi alakokról formáltak. Bojan Dumanov az alakok ikonográfiai programja, továbbá a fibulák IV. század második felére való keltezése alapján ugyancsak elutasítja, hogy a Constantinus-dinasztia bármelyik tagjának megjelenítései lennének, s úgy véli, hogy a portrék inkább kisebb istenségek, vagy éppenséggel természeti erők perszifikációi.¹⁶⁰ Migotti főként ikonográfiai szempontból vizsgálta a tárgytypust, s ennek során az arc és a hajviselet alapján két olyan csoportot különített el, amelyek további alcsoportokra oszthatók.¹⁶¹ Az ikonográfiai vizsgálatból kiindulva kísérelte meg identifikációjuk kérdésének megoldását is, s vizsgálata végső soron azzal zárult, hogy bár valóban vannak olyan portrék, amelyeken talán uralkodói felségjelvények is felfedezhetők, nem lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy valóban uralkodókat ábrázoltak,¹⁶² sokkal valószínűbb, hogy allegorikus képekről van szó, ámde nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy magas rangú tisztségviselőket jelenítettek meg.¹⁶³

Láthattuk, hogy a kutatásban a császárfiúkként, császárokként való interpretáció egyik sarokköve mindenkor azon megfigyelés, miszerint a fibulákon és az egyéb iparművészeti tárgyakon megjelenített ifjúábrázolások különböző hatalmi szimbólumokat, kiváltképp csak a Római Birodalom uralkodójára jellemző, kerek, ovális fibulát viselnek. Aurelianus császár életrajzában olvashatjuk, hogy ő volt az első olyan

¹⁵⁷ GARBSCH-OVERBECK 1989, 77.

¹⁵⁸ TÓTH 1997, 378.

¹⁵⁹ TÓTH 1997, 363-387.

¹⁶⁰ DUMANOV 2007, 173-174.

¹⁶¹ MIGOTTI 2008, 45-49.

¹⁶² MIGOTTI 2008, 41.

¹⁶³ MIGOTTI 2008, 23.

uralkodó, aki a közkatonáknak is megengedette tette az aranyból készült fibulák viseletét.¹⁶⁴ Talán éppen ezzel a lépéssel hozható összefüggésbe, hogy az uralkodók *paludamentumát* mintegy megkülönböztetésül, már a III. századtól¹⁶⁵ kezdődően kizárólag kerek/ovális, ékkövekkel és csüngőkkel díszített ruhakapcsoló fogta össze.¹⁶⁶ Az ifjúalakok esetében az ábrázolások kis mérete, sematikus kialakítása azonban nem teszi lehetővé, hogy a fibulatípust, illetőleg az ún. császárfibulákra¹⁶⁷ oly’ jellemző drága- és féldrágaköveket, csüngőket minden kétséget kizáróan azonosítsuk. Ilyenfajta tipologizálás még az aprólékosan kidolgozott, elefántcsontból faragott diptychonokon, a mozaikokon és az iparművészeti tárgyakon ábrázolt különböző típusú fibulák esetében is sok esetben csak fenntartásokkal lehetséges. A különböző uralkodói dinasztiák császáraiként való interpretációt már ezen érvek alapján sem tarthatjuk elfogadhatónak, ahogy a különböző attribútumok hiánya miatt vethetjük el a mártírokként, vértanúkként való azonosítást is. Mindemellett, ahogy újabban Nagy Levente több helyütt¹⁶⁸ is rámutatott, az ilyenfajta fejek/arcok esetében nem portrékról, hanem kizárólag olyan ábrázolásokról beszélhetünk, amelyek az ábrázolt személy fejének/arcának fiziognómai jellegzetességét nem tükrözik,¹⁶⁹ ebből kifolyólag az alakok individuális portréként való identifikálását ugyancsak elvethetjük. Mindezek alapján az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a szóban forgó alakok idealizált fogalmakat, gyaníthatóan a fiatalság és a boldogság allegóriáit hivatottak kifejezni, de nem vethetjük el annak lehetőségét sem, hogy egyszerűen dekorációs elemként funkcionáltak.

¹⁶⁴ „Ugyancsak ő [Aurelianus] engedte meg először a közkatonáknak, hogy arany ruhakapcsolókat használhassanak, azelőtt csak ezüst fibulákat viselhettek. SHA vita Aureliani XLVI. (Ford. Terényi István)

¹⁶⁵ Aurelianus császár antoninianusain az uralkodó *paludamentumát* már csüngős fibula rögzíti. PROHÁSZKA 2004, 49.

¹⁶⁶ Az ábrázolások katalógusát ld. THEUNE-GROSSKOPF 1995, 77-112.

¹⁶⁷ A szakirodalomban sokáig a különböző császárnevekkel ellátott, aranyból és ezüstből készült hagymafejes fibulákra is tévesen a császárfibula terminológiát használták. A tárgy típusa e példányaival számos kutató foglalkozott, itt csak a legújabbakat említjük, további bőséges szakirodalmi hivatkozással. ENGEMANN 2005, 39-63.; GUGGISBERG 2013, 193-212., különösen 196-198. Az ún. császárfibulák kifejezés helyesen a nagyméretű, jellemzően ékkövekkel és csüngőkkel díszített ruhakapcsolókra használható. E fibuláknak több példánya is fennmaradt, ilyen az ovális, jácint gemmával díszített kölni (YEROULANOU 1999, 157. Kat. 291.); a lekerekített háromszög alakú, onyxxkövel és különböző ékkövekkel díszített rebrényi/nagyszentmihályi (NOLL 1974, 48. Kat. 3.), az áttört indadíszes, háromrétegű onyxxköves osztrópatai (I.lelet) (PROHÁSZKA 2004, 47-51.); a karneollal, hegyikristállyal és egy nagyméretű, aranyrekeszes onyxxkövel díszített szilágysomlyói (II. kincs), ld. BÓNA 1993, Taf. I. és a gránátdíszű pietrosai példány (HARHOIU 1977, Taf. XI, 1-3.) A császárfibulák részletes készítése technikai elemzését, keltezését, társadalomtörténeti értékelését ld. PROHÁSZKA 2004, 95-101. és SCHMAUDER 2002, 55-77., amely máig a témakör egyik legalaposabb összefoglalója.

¹⁶⁸ NAGY L. 2013, 1-12.; NAGY L. 2014,

¹⁶⁹ Számos késő római és kora keresztény falfestmény ikonográfiai vizsgálata alapján, ezeket ld. NAGY L. 2013, 5-6.; NAGY L. 2014, 1-4.

V.3.) Sztaurogram

A vizsgált fibulák esetében 3 lelőhelyről, Somlóvásárhelyről (**Kat.15.**), Sirmiumból (**Kat.14.**) és a ságvári 7. számú sírból (**Kat.7.**) került elő sztaurogrammal díszített 5. típusba sorolható hagymafejes fibula. A sztaurogram, mint a kereszt (tau) és a rho kombinációja, a Krisztus-monogram egyik jellegzetes formai változatát képviseli. Felmerül a kérdés, hogy miért is volt szükség egy új, a krisztogramtól formailag eltérő szimbólum megalkotására? Tóth Endre a kérdést azzal magyarázza, mivel a Krisztus-monogram a IV. században nem kizárólag keresztény tartalommal bírt, így szükségessé vált egy olyan jelkép megalkotása, amely mentes minden birodalmi ideológiától, s kizárólag a keresztényekre utal.¹⁷⁰ Ennek ellentmond, hogy az újabb kutatások szerint¹⁷¹ a sztaurogram már Kr.u. II. századra datálható kézíratos szövegekben is felbukkan. Az evangéliumok legkorábbi fennmaradt kéziratai között tartjuk számon a Kr.u. 175-225 körüli időszakra datálható, János evangéliumának egyes részleteit tartalmazó II. Bodmer Papyrust, illetőleg a Lukács evangélium néhány fejezetét magába foglaló XIV. Bodmer Papyrust. A kéziratokban a görög *sztauros* ("kereszt") főnév és a *sztauroó* ("keresztre feszíteni") ige megfelelő alakjai helyett gyakran rövidítés látható, amely a görög *tau* és *rho* betűk kombinációja, mégpedig olyan formában, hogy a *stauros* és a *staurothanai* főnév és ige helyett, a *tau* és a *rho* ligatúráját alkalmazták.¹⁷²

Mindazonáltal mégis fontos különbséget tenni a Krisztus-monogram és a sztaurogram között, ugyanis utóbbi keletkezése a tárgyi emléken lényegesen későbbi időpontra tehető.¹⁷³ Először a IV. század közepe után, Valens és Valentinianus Kr.u. 364-367 között Antiochiában vert solidusának hátlapján jelenik meg, majd a birodalom nyugati felében a 370-es években terjed el sírköveken és faragványokon.¹⁷⁴ Az ókeresztény falfestészetben a IV. század végére keltezhető SS. Pietro e Marcellino katakombáinak 3. cubiculumának freskóján, Jézus Krisztus feje fölött tűnik fel.¹⁷⁵ A későbbi megjelenést támasztja alá a pannoniai leletanyag is, sztaurogrammal díszítették a IV. század végére – V. század első felére datálható tengeri jelenetet ábrázoló székesfehérvári korlátpillért és az ugyancsak V. század elejére keltezhető dombóvári övcsatot is.¹⁷⁶

¹⁷⁰TÓTH 2008,55.

¹⁷¹HURTADO 2006, 207-226.

¹⁷²HURTADO 2006, 214-219.

¹⁷³SAUER 1958,1177.

¹⁷⁴TÓTH 2008, 55.

¹⁷⁵BISCONTI 1998, 129-132. Abb. 144.

¹⁷⁶Ld. még TÓTH 2008, 55-56., további pannoniai példákkal

V.4.) *Alpha és ómega*

A katalógusban szereplő fibulákon három esetben ábrázolták a görög alphát és ómegát, két esetben sztaurogrammal, egy alkalommal pedig Krisztus-monogrammal együtt. A győri fibulán (**Kat.17.**) a chi szárai között egyik oldalon az alpha, másikon pedig az ómega betűk olvashatók. Az említett görög betűk megjelennek a bonni (**Kat.2.**) és a sirmiumi (**Kat.14.**) fibulákon is, sztaurogrammal kombinálva. Ha jobban szemügyre vesszük a ságvári 7. sír példányát, azt láthatjuk, hogy bár a sztaurogram melletti motívumok nagyon hasonlítanak a görög betűkre, mégis inkább csillagokként értelmezhetők.¹⁷⁷ Az alpha és ómega betűk, mint a kezdet és a vég, Jézus Krisztusra utalnak, a Jelenések könyvében János négyszer is említi őket.¹⁷⁸ A szimbólum keresztény kontextusban korán megjelent, virágkorát azonban az ariánusok elleni harc és az azt követő győzelem alatt élte, ahol az Atya és a Fiú egylényegűségére utalt.¹⁷⁹ A IV. század folyamán gyakran díszítettek vele épületeket, katakombák falfestményeit, szarkofágokat, sírköveket, használati- és viseleti tárgyakat egyaránt.¹⁸⁰ Érmeken először Magnentius 353-as veretein ábrázolták Krisztus-monogrammal együtt.¹⁸¹ Az ságvári fibulán az alpha és ómega betűk helyett megjelenő csillagok, Krisztus mindenható hatalmát jelölhették.¹⁸²

V.5.) *Keresztábrázolások*

Az aranyból készült 7. típusú hagymafejes fibulákat vizsgálva 6 esetben találkozhatunk keresztábrázolással. A Róma-Palatinusról előkerült (**Kat.23.**), az apahidai (**Kat. 26.**) és két ismeretlen lelőhelyű példány esetében a tűtartó lemezen latin keresztet ábrázoltak, míg a Reggio Emilia-i (**Kat.25.**) és a tournai-i (**Kat.22.**) darabokon görög keresztet alakítottak ki. A kereszt a keresztény hit kifejezésének egyszerű formája, önmagában ábrázolva Jézus Krisztusra utal. A jelkép pogány környezetben is

¹⁷⁷ Vö.10. tábla

¹⁷⁸ „Én vagyok az Alfa és az Omega, kezdet és vég, ezt mondja az Úr, a ki van és a ki vala és a ki eljövendő, a Mindenható.” Jel 1,8; „Én vagyok az Alfa és az Omega, az Első és Utolsó.” Jel 1,11; „Én vagyok az Alfa és az Omega, a kezdet és a vég. Én a szomjazónak adok az élet vizének forrásából ingyen.” Jel, 21,6; „Én vagyok az Alfa és az Omega, a kezdet és a vég, az első és utolsó.” Jel 22,13

¹⁷⁹ LOHMEYER 1950, 2.

¹⁸⁰ Részletesen ld. LOHMEYER 1950, 2-3.

¹⁸¹ KELLNER 1968,57.

¹⁸² Ld. MIGOTTI 1997,58-59.

előfordul,¹⁸³ majd a II. század folyamán jelennek meg azok az ábrázolások, amelyek már keresztény értelmezéssel is bírhatnak,¹⁸⁴ s innentől kezdve tűnnek fel a különböző keresztípusok a megfeszített Jézus ábrázolására,¹⁸⁵ jóllehet a szimbólum kizárólagos keresztény értelmezést végül csak a IV. század végén nyer, fokozatosan kiszorítva, majd végül teljesen felváltva a Krisztus-monogramot.¹⁸⁶ A vizsgált fibulákon esetenként nem csak kereszt, hanem komplexebb ikonográfiai program is kibontakozik. A Metropolitan Múzeumban őrzött fibulán látható latin keresztben egy koszorút ábrázoltak, amely ebben a vonatkozásban – ahogy korábban a koszorú kapcsán már említettük – Jézus Krisztus győzelmére utal. A keresztet két oldalról körülölelő virágokból aprólékosan kialakított voluta pedig azt hivatott kifejezni, hogy a kereszt a Paradicsomban áll.¹⁸⁷

VII. MESTEREK ÉS MŰHELYEK

Magas színvonalú ötvösmunkák a kései antikvitásban, a Római Birodalom történetének utolsó időszakában Szíriától és Palesztinától egészen a Földközi-tenger nyugati partján és Észak-Afrikán át a Dunáig mindenhol megtalálhatók, a birodalom határain belül és kívül egyaránt.¹⁸⁸ A Kr. u. IV-VI. században a legjelentősebb ötvöstárgyak minden bizonnyal állami felügyelet alatt álló műhelyekben, mindenekeelőtt a Kr. u. 330 után a Római Birodalom új fővárosaként működő Konstantinápolyban készülhettek.¹⁸⁹ A IV.századtól¹⁹⁰ a császári pénzverdék, a bányák és az értékes nemesfémeket feldolgozó műhelyek felügyelete a *comes sacrarum largitionum* felügyelete alatt állt, s ezen belül két olyan *scrinium* is működött, a *scrinium aureae massae* és a *scrinium auri ad responsum*, amely kifejezetten arany feldolgozásával, aranyból készült tárgyak készítésével foglalkozott.¹⁹¹ Az írott forrásoknak¹⁹²

¹⁸³ Ld. HEID 2006,1099-1105.

¹⁸⁴ A keresztet mint önálló szimbólumot elemzi TÓTH 1998, 117-130.

¹⁸⁵ A keresztre feszítés ábrázolása már a korábbi időkben is megjelenik, pogány közegben is megjelenik, nem utal mindig és mindenkor Krisztus megfeszítésére. Vö. GUARDUCCI 1978, 1736-1773.

¹⁸⁶ HUDÁK-NAGY 2009,41.

¹⁸⁷ DEPPERT-LIPPITZ 2000, 65.

¹⁸⁸ SCHRAUBE 1995, 141-197.; BALDINI-LIPOLIS 1999, 51-217.; YEROULANOU 1999, 204-301.; SPIER-HINDMAN 2012

¹⁸⁹ DEPPERT-LIPPITZ 1995, 113.

¹⁹⁰ ALFÖLDY 2002, 184-185. Másként STOLZ 2010, 34.

¹⁹¹ STOLZ 2010, 35.

köszönhetően tudomásunk van arról is, hogy az említett műhelyekben szigorúan szabályozott munkamegosztás volt érvényben, s az ötvösmesterek¹⁹³ a többi iparossal szemben sokkal privilegizáltabb helyet töltöttek be a társadalomban.¹⁹⁴ Természetesen ötvösök nem kizárólag a fővárosban dolgozhattak, számos műhely működhetett a birodalom különböző centrumaiban, amelyek többé-kevésbé ugyanazt a minőséget produkálhatták.¹⁹⁵ A nemesfémből, de főként az aranyból készült tárgyak a késő római időszakban már csak a társadalom korlátozott rétege számára voltak elérhetőek, az alacsonyabb osztályba tartozó rétegeknek meg kellett elégedniük az egyszerűbb, bronzból készült darabokkal. Éppen ezzel a differenciálódással hozható összefüggésbe, hogy a kései antikvitás ötvöstárgyai kiváló technikai és művészi színvonalúak,¹⁹⁶ s az egyes tárgytipusok, így az aranyból, aranyozott bronzlemezből készült hagymafejes fibulák¹⁹⁷ vagy a különböző nemesfémekből készült övgarnitúrák¹⁹⁸ rangjelző szerepet is betöltöttek.

Az ötvösmesterek által alkalmazott mechanikai eljárások¹⁹⁹ közül a leggyakoribb a lemezzé kalapálás volt, amelynek során az arany és ezüst rudakat lemezekké kovácsolták. A lemez finomsága, vastagsága és egyenletessége nagymértékben

¹⁹² Not. Dig. Or. XIII; Not. Dig. Occ. XI; Corpus Iuris Civilis II, 8,13. Az írott forrásokhoz ld. SCHÜRMANN 1995, 55-77.; STOLZ 2010, 34-35. A Notitia Dignitatumhoz különösen BORHY 2003

¹⁹³ A szakirodalom összefoglalóan ötvösnek nevezi az olyan kézművest, aki társadalmi státuszától és a rendelkezésére álló gazdasági feltételektől függetlenül ékszereket, viseleti tárgyakat, fegyverzet elemeit és használati tárgyakat készít nemesfémből. Vö. WOLTERS 1998, 362. A fogalom pontos meghatározásának nehézségeit ld. még WOLTERS 1998, 363-364.

¹⁹⁴ Ezt reprezentálhatja a szilágysomlyói kincsleletből előkerült aranylánc is, amelyet 52 darab miniatűr, fegyvereket és munkaeszközöket ábrázoló függő díszít. Az eszközök különböző mesteriségeket, köztük az ötvösséget, jelképezték. A technikai kivitelezés és a kovácsolt függők kidolgozottsága alapján a lánc egy késő római, talán konstantinápolyi műhelyben készülhetett, a IV. század második felében. Ld. KISS 1999, 47-48. A láncviselet különböző rekonstrukcióit ld. FREIBERGER-GSCHWANTLER 1999, 97-111.

¹⁹⁵ DEPPERT-LIPPITZ 1995, 113-114.; DEPPERT-LIPPITZ 2000a, 63.; STOLZ 2010, 33-39.; TOTH 2010, 1-2.

¹⁹⁶ POPOVIĆ 1997, 31.

¹⁹⁷ Az aranyból készült fibulák státuszjelző szerepéről összefoglalóan ld. DEPPERT-LIPPITZ 2007, 28-43. Az ékszerek rangjelző funkciójáról áttekintést ad STOUT 1994, 77-100.

¹⁹⁸ Az övgarnitúrák rangjelző szerepéről a császári hivatali - és katonai viseletben ld. KELLER 1970, 171-174.; PAUL 2011, 85-87. Az övek a női viselet elemeként is jelezhettek magas társadalmi státuszt, azonban e darabok a férfiakéval ellentétben nem elől, hanem a háton záródtak. Bár ilyen díszes öveket már a IV-V. században ábrázoltak a Piazza Armerina és a Santa Maria Maggiore mozaikjain vagy éppen a S. Gennaro katakomba VI. századi falfestményén, mindazonáltal a régészeti emléktárhelyeken csak néhány példány maradt meg, ilyen pl. a Getty-gyűjtemény aranyból készült, zafírral, smaragdokkal és egyéb drágakövekkel díszített példánya. Vö. DEPPERT-LIPPITZ 1995, 129.

¹⁹⁹ A szerszámok az évtizedek, évszázadok során nem sokat változtak, az egyes mesterségek munkaeszközei között - tekintettel arra, hogy szinte azonos technikai eljárásokat végeztek velük - nincsenek lényeges különbségek. Ehhez ld. HENNING 1991, 65-81., a római császárkorhoz különösen 65-74.

meghatározta a készülő tárgy minőségét.²⁰⁰ Fontos alkotórész volt a huzal is, melyet felhasználhattak önmagában, de alkalmazhatták díszítőelemként is. Lehetett sima, csavart, tömör vagy akár többszörösen csavart is.²⁰¹ A III. századtól egyre elterjedtebbé vált az üreges aranyhuzal. A különböző darabok összeillesztésére többféle technika szolgált, így például a szegecseles, az aranyhuzal, az aranyszalag, a zsanérok, a csavaros szerkezet vagy a forrasztás.²⁰² Utóbbi eljárást alkalmazták a leggyakrabban, s ehhez id. Plinius tudósítása szerint ezüsttartalmú aranyat használhattak fel.²⁰³ A késő római korban és a kora népvándorláskorban újra népszerű díszítőtechnikává vált az 5. típusú hagymafejes fibulák egyik jellegzetességének számító niellódíszítés, amely az I. századi fénykora,²⁰⁴ majd háttérbe szorulása után, a III. század középső harmadától kezdődően jelent meg újra, előbb katonai felszerelési tárgyakon,²⁰⁵ majd ezt követően más használati- és viseleti tárgyakon. A niellóberakás kialakítására úgy került sor, hogy különböző anyagokat, így ezüstöt, ólmot és kén-t vegyítettek, majd ezt beleégették a fémalapba. Alapjául főként az ezüst szolgált, ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy így érték el a legnagyobb kontrasztot, másrészt az ezüst volt az a fém, amelybe a legtartósabban bele lehetett olvasztani a niellóport.²⁰⁶ Az antikvitás legmagasabb színvonalú ötvöstechnikai eljárását, az áttört technikát, amelyet id. Plinius a *Naturalis Historiae* című munkájában *opus interrasile* vagy *aurum interrasile* kifejezésekkel illet,²⁰⁷ éppen az aranyból, aranyozott ezüsből készült hagymafejes fibulák szemléltetik leginkább. A kései időszakra jellemző, de már a II-III. század fordulóján megjelenő *opus interrasile* technika alapvetően különbözik azoktól a korábbi időszakra jellemző áttört munkáktól, amelyeknél az ornamentikát úgy alakították ki, hogy a lemezen a mintát eltávolították, hiszen a kései időszakban alkalmazott *opus interrasile*²⁰⁸ jellegzetessége éppen abban áll, hogy csak kisméretű – általában kerek – áttöréseket²⁰⁹ készítettek, majd ferdén, reszelővel alakították ki a kívánt mintát. Mivel az aranylemez vékony, így a

²⁰⁰ FOLTZ 1979, 214.

²⁰¹ FACSÁDY 2009, 14.; FOLTZ 1979, 216-217.

²⁰² OBERFRANK 1986, 27-29.

²⁰³ Plinius: Nat. Hist. XXXIII. 93.

²⁰⁴ Vö. MADYDA-LEGUTKO 1991, 85-115.; DESCHLER-ERB 2000, 383-396.

²⁰⁵ MRÁV 2010, 18.

²⁰⁶ A por elkészítéséről több középkori írott forrásunk is van, amelyek iránymutatásul szolgálhatnak. Theophilus Presbyter receptje szerint például a legideálisabb az, ha 2 rész ezüstöt, 1 rész rézzel és ½ rész ólom és kén keverékével vegyítenek. BREPOHL 1987, 99.

²⁰⁷ Nat. Hist. XII, 94.

²⁰⁸ A technika kialakulását, fejlődését, elterjedését és a munkafolyamat részletes leírását ld. DANDRIDGE 2000, 71-86., DEPPERT-LIPPITZ 1993, 69-71.; TÓTH 2010, 1-13.

²⁰⁹ Az áttörések sokszínűségéhez ld. TÓTH 2012, 277-298.

kerek áttöréseket fúró mellőzésével, véső segítségével dolgozták ki.²¹⁰ Jellegzetes a reszelő használatának rendkívüli finomsága, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy a kidolgozott minták tiszta vonalakban látszódnak. Az így kialakított motívumok formakincse igen változatos, találkozhatunk indákkal, stilizált virágmintával, volutával és rombuszokkal egyaránt.²¹¹

A dolgozatban tárgyalt példányok társadalmi funkciójának meghatározását illetően tehetnénk előrelépést, ha azok a műhelyek, ahol az ötvösmesterek dolgoztak, beazonosíthatók volnának. A feladat igen nehéz, ugyanis sem régészeti, sem pedig írásos források nem állnak rendelkezésünkre, amelyek segítségével a kérdést hitelt érdemlően meg lehetne válaszolni. Az 5. típus esetében a dekoráció és az ikonográfia alapján való vizsgálatot rendkívül megnehezíti, majdhogynem lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy a vizsgált fibulákon a díszítőmotívumok teljesen rendszertelenül jelennek meg.²¹² A kutatásban általában az a nézet kap nagy hangsúlyt, miszerint a tárgytypus állami műhelyekben, vagyis *fabricae*-ben készült. Burger Alice már a ságvári temetőben napvilágra került példányok kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a hagymafejes fibulák egyetlen állami műhelyben készültek, amely valahol Illyricum területén keresendő.²¹³ Tóth Endre a fibulákat készítő műhelyeket a nagy pénzverdék és ötvösközpontok, így Serdica, Siscia, Sirmium és Thessalonika közelében lokalizálta, s véleménye szerint a balkáni területeken való gyártóközpont létét alátámaszthatja az 5. és 6. típusú hagymafejes fibulák pannoniai koncentrálódása, valamint az itteni darabokhoz hasonló bulgáriai példányok megléte. Megvizsgálva a neviodunumi fibulán és a Sisciában vert II. Constantius és Magnentius érmeken ábrázolt Krisztus-monogramokat, arra a következtetésre jutott, hogy a köztük lévő nagyfokú hasonlóság csakis úgy képzelhető el, ha a fibulát készítő ötvösök vagy a pénzverdében dolgoztak, vagy kapcsolatban álltak vele.²¹⁴ M. P. Pröttel a műhelyek kérdését részletesebben ugyan nem vizsgálta, csupán annyit fogalmazott meg, hogy az ún. császárfibulákat, illetőleg az 5. és 6. típusú hagymafejes fibulákat császári műhelyben gyárthatták.²¹⁵ A. Kaufmann-Heinimann tekintettel a fibulák pannoniai és a keleti területeken való nagy koncentrálódására, elképzelhetőnek tartja, hogy mindenekelőtt a dunai provinciákban működtek speciális műhelyek, amelyek a típus hetven éves fennállása alatt átadták a

²¹⁰ DEPPERT-LIPPITZ 1993, 69. és DEPPERT-LIPPITZ 1995, 114-115.

²¹¹ Az egyes motívumok kialakulásáról részletes áttekintést ad RIEGL 1989, 145-146.

²¹² MIGOTTI 2008, 73.

²¹³ BURGER 1966, 143.

²¹⁴ TÓTH 1994, 140.

²¹⁵ PRÖTTEL 1988, 369.

termelést egyéb centrumoknak.²¹⁶ B. Dumanov szintén a leletek sűrűsödéséből indul ki és a Duna alsó vagy középső folyása menti nagyobb központokban feltételezi a gyártóműhelyt,²¹⁷ míg E. Swift ugyancsak pannoniai műhelyekkel és innen kiinduló exporttal számol.²¹⁸ Branka Migotti szintén amellett érvelt, hogy a tárgycsoportot állami műhelyben készíthették, de már kiegészítve annak lehetőségével, hogy csupán állami irányítás alatt álló műhelyekkel számolhatunk. Migotti felhívta a figyelmet a bulgáriai példányok egyediségére, amelyek alapján feltételezhető egy műhely Moesia vagy Thracia területén, míg a pannoniai darabok kapcsán meglepő módon éppen ennek ellenkezőjére következtetett, vagyis arra, hogy kizárólag dekorációs elemek figyelembevételével nem lehet helyi csoportot elkülöníteni, így annak kérdése, hogy a nagyszámú pannoniai fibula helyben készült-e, megválaszolatlan marad.²¹⁹ Migotti álláspontjával szemben, a fent említett kutatókkal egyetértve, a fibulák Duna környéki koncentrációja alapján vélhetően helyi gyártásra kell gyanakodnunk, a műhelyek lokalizációja szempontjából pedig leginkább a Tóth E. által már javasolt Siscia és Sirmium²²⁰ városai jöhetnek számításba.

A 7. típusú fibulákkal kapcsolatban némileg más a helyzet, mint a tárgycsoport korábbi időszakra keltezhető típusai esetében. Bár az áttört technika alkalmazását és a csavarmenet kialakítását a barbár ötvösök nem tudták átvenni, mégis azt láthatjuk, hogy számos *opus interrasile* technikával díszített, csavarmenetes tárgy, köztük a 7. típus példányai, a birodalom határain kívül, főként barbár közegből kerültek napvilágra.²²¹ Természetes, hogy a formák, a díszítőmotívumok vagy éppen az aprólékos technikai elemek nem maradtak a birodalom határain belül, s hatással voltak azon szomszédos barbár népek művészeti ábrázolásaira is, akik valamilyen módon közvetlen kapcsolatba kerültek a késő római iparművészettel. Nem meglepő tehát, hogy átvettek bizonyos elemeket, amelynek eredménye egy csoport romanizáló vagy bizánci hatásokat felmutató ötvösművészeti tárgy. Sok esetben nem tisztázott, hogy római ötvösök dolgoztak-e barbár megrendelésre vagy germán kézművesek készítették-e őket római/bizánci tárgyak imitációjaként. Hasonlóan az V. század viszonyaihoz, már a Kr. u.

²¹⁶ KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 159.

²¹⁷ DUMANOV 2007, 173.

²¹⁸ KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 159. (405.lj.)

²¹⁹ MIGOTTI 2008, 76-80.

²²⁰ További érv lehet a helyi gyártás mellett, hogy a régióban nagy számban készültek niellóval díszített tárgyak, elég csak a szalacscai ezüstveretekre (vö. HEKLER 1910, 242-249.) vagy a brigetiói bronz szíjvégveretre (Vö. MRÁV 2010, 13-40.) gondolni. Ld. még TÓTH 2012, 74. (13.lj.)

²²¹ Ehhez ld. KRAUSE 1995, 149-161 és DEPPERT-LIPPITZ 1995, 164-177.

III. században sem szokatlan, hogy a római provinciák hatása megjelenik barbár közegben. Ilyen elemeket találhatunk már az osztrópatai vandál királlysírban²²² vagy a Zakrzówban feltárt fejedelmi sírokban,²²³ ahol a leletanyagban a jellegzetes barbár elemeket felvonultató használati – és viseleti elemek mellett jelen vannak római provinciális eredetű tárgyak is. A kései időszakban a hunok, a gepidák és a langobardok ugyancsak tetemes mennyiségű aranyhoz, nemesfémhez juthattak a Keletrómai Birodalommal való szövetséges viszonyuk vagy rablóhadjárataik révén, ezenkívül ajándék gyanánt ugyancsak gazdag, magas technikai színvonalú tárgyakat kaphattak, de számításba kell vennünk annak lehetőségét is, hogy az ide hurcolt vagy önszántukból betelepülő ötvösök kívánságaik és igényeik szerint készíthették el a kívánt árut.²²⁴ Figyelembe véve azonban, hogy a 7. típusú hagymafejes fibulák rangjelző funkcióval rendelkeztek, a felsorolt lehetőségeket kizárhatjuk, sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy állami műhelyben,²²⁵ minden bizonnyal Konstantinápolyban²²⁶ vagy Ravennában²²⁷ készültek.

VIII. VALLÁSTÖRTÉNETI ÉRTÉKELES

A Római Birodalom területéről előkerült, Krisztus-monogrammal díszített hagymafejes fibulák jelentős része Pannonia provinciából ismert.²²⁸ A tárgytypus – amelynek darabjai tipológiai jegyeik alapján többségében Keller/Pröttel 5. típusába sorolhatók – használata már a Kr.u. IV. század közepén megjelent és egészen az V. század első negyedéig használatban volt. A hagymafejes fibula kezdetben a katonai viselet alkotóeleme volt, a hadseregben betöltött funkciótól függetlenül minden katona

²²² PROHÁSZKA 2004

²²³ A lelőköörülményeket és a részletes sírleltárt ld. GREMLER 1887; GREMLER 1888 és MACZYŃSKA 2004, 321-322.

²²⁴ A barbár népek és a római/bizánci kapcsolatokról bővebben KISS 1991, 115-128.

²²⁵ 384-ből már rendelkezésünkre áll olyan írásos forrás, amely a műhelyeken belüli munkamegosztást ismerteti, eszerint a fibulákat a barbaricarii készítette. Vö. STOLZ 2010, 38. (22.j.)

²²⁶ BROWN 1979, 20.; DEPERT-LIPPITZ 1995, 113-116.; DEPERT-LIPPITZ 2000a, 39-71. további bőséges szakirodalmi hivatkozással.

²²⁷ A készítése technikai jegyek aprólékos vizsgálata alapján az *opus interrasile* technikával kialakított ékszerek és viseleti tárgyak két nagy csoportját, egy keletit (Konstantinápoly) és egy nyugatit (Ravenna) valószínűsíti újabb kutatások. Vö. TOTH 2012, 277-298.

²²⁸ Vö. Kat.1-20.

viselte.²²⁹ A helyzet a kései időszakban azonban megváltozott, használatát a közigazgatásban tevékenykedő császári hivatalnokok is átvették, így még szélesebb körben elterjedt.²³⁰ A hagymafejes fibulák különböző típusainak statisztikai vizsgálatai alapján úgy tűnik, hogy az 5. típus lényegesen alacsonyabb számban képviseltette magát, mint a korábbi darabok, ami arra utalhat, hogy ezeknek a bronzból készült, aranyozott példányoknak rangjelző funkciója volt.²³¹

Ha vetünk egy pillantást az egyes típusokra vonatkozó keltezésre,²³² akkor azt láthatjuk, hogy a fent vizsgált szimbólumok a fibulák viseletének időszakában – ha még nem is kizárólagosan – már keresztény tartalommal rendelkeztek. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy egykori viselőjük keresztény vallású volt, ugyanis ahhoz, hogy eldönthessük, hogy egy tárgy keresztény vagy profán értelmezéssel bír-e, közelebből is meg kell vizsgálnunk a lelet szűkebb kontextusát és a tárgytípus funkcióját. A vizsgált 5. típusú fibulák esetében azt tapasztalhatjuk, hogy a késő római korra jellemző hagyományos mellékletadási²³³ szokások jelennek meg.²³⁴ A ságvári késő római temető nagyszámú 5. típusú hagymafejes fibulái lehetőséget adtak a keresztény szimbólummal ellátott és a keresztény jelkép nélküli példányok leletkontextusának összehasonlítására **(2. ábra)**. Az összevetés eredménye is a fenti megállapításunkat erősíti meg. Ahogy korábban is említettük, a kései – Pröttel 5-6-7. – típusok rangjelző funkciót töltöttek be,²³⁵ így az 5. típus példányain megjelenő Krisztus-monogram azon túl, hogy magát Krisztust szimbolizálta, a császár iránti lojalitás kifejezőeszközeként is funkcionálhatott.²³⁶ A 7. típusú fibulák nagyon alacsony számban képviseltetik magukat a leletanyagban,²³⁷ s láthattuk, hogy a vizsgált példányok zömének vagy germán tulajdonosa volt, vagy pedig a példányok a Római Birodalom határain kívül eső területekről származnak.²³⁸ A rangjelző funkció erre a típusra ugyancsak igaz, s mivel ezeket a ruhakapcsoló tűket bizonyosan olyan személyek viselték, akik valamilyen

²²⁹ THEUNE-GROSSKOPF 1995, 84-87. (25.lj.) Azon megállapítás, miszerint a hagymafejes fibulák a katonai viselet elemei voltak, igen messzire tekint vissza, kutatástörténeti áttekintését ld. GSCHWIND 2004, 190-201. Az elmélet kritikáját ld. VÁGÓ-BÓNA 1976, 167.; KUHNEN 1988, 115-120.

²³⁰ Elég itt a 3-as és 4-es típusok nagyszámú előfordulására utalnunk.

²³¹ HEURGON 1958, 24.; ZABEHLICKY 1979, 1107.;

²³² Ld. II.2. fejezet

²³³ A keresztény tárgyakkal, hagyományos sírmellékletekkel ellátott sírokba temetett halottak kereszténységének kérdéséhez ld. HUDÁK-NAGY 2009, 10. 32-33.; 36.; 68-72.

²³⁴ Vö. 2. ábra

²³⁵ Vö. II.3. fejezet

²³⁶ Ld. 96.j.

²³⁷ Vö. még TÓTH 2000, 259. és DEPPERT-LIPPITZ 2000

²³⁸ Vö. Kat. 22-27.; a keresztény tartalmú szimbólumok nélkül példányokat ld. II. leletlista

római tisztséget viseltek vagy pedig a Római Birodalom szövetségesei voltak, a fibulákon ábrázolt motívumokat csak a keresztény császár által közvetített keresztény ideológiának tudhatjuk be.²³⁹ Childerich esetében például pontosan tudjuk, hogy nem ő, hanem csak utódja vette fel a kereszténységet. Ha írott források nem is tudósítanak róla, akkor is elég beszédes lehet számunkra annak ténye, hogy az uralkodó nyughelye körül feltárt sírok között számos lótemetkezés is helyet kapott.²⁴⁰

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a fibulákon megjelenő szimbólumok a vizsgált időszakban már valóban keresztény jelképeknek tekinthetők, ezáltal a fibulák a keresztény emlékek közé tartoznak, noha ez nem jelenti egyben azt is, hogy viselőjük is keresztény vallású volt.²⁴¹ A keresztény jelképeknek az egyén vagy az őt eltemetők személyes vallásosságára való szuggesztív jellegéről főként zárt, kizárólag a halott számára készült épített sír vagy sírkamra (**XVI. tábla**) esetében beszélhetünk.²⁴² Az itt vizsgált példányok közül esetleg a bonni példány esetében állíthatunk biztosabban, ahol a sírban található üvegedényre utólagosan, talán épp a sírba helyezés előtt, egy Krisztus-monogramot karcoltak, utalva ezzel keresztény vallására.²⁴³ Egyrészt tehát indokolt az az óvatosság, miszerint nem feltétlenül keresztény hitű az a személy, aki keresztény szimbólumokkal díszített fibulát viselt, másrészt azonban a kereszténység Kr. u. IV-V. századi, rendkívül széles körű elterjedtsége a szűkítő értelmezéssel kapcsolatban is óvatosságra int.

²³⁹ DEPPERT-LIPPITZ 2000,

²⁴⁰ LEBECQ 2004, 276.

²⁴¹ HUDÁK-NAGY 2009, 72.

²⁴² GÁSPÁR 2002, 42.

²⁴³ Vö. RISTOW 2007, Kat. 72.

MELLÉKLETEK

LELETLISTÁK

1.) KELLER/PRÖTTEL 6. TÍPUSÚ HAGYMAFEJES FIBULÁK ELTERJEDÉSE A RÓMAI BIRODALOMBAN

ALGÉRIA

1. Djemila (EGER 2011, 104. Kat. 1.)

2. Ténès, kincslelet (HEURGON 1958, 22.; KELLER 1971, Nr. 18.; GERHARZ 1987, Nr. 163.; BUORA 1997, EGER 2011, 104. Kat. 2.; BUORA 2013, 441. Kat. 135.)

3. Timgad, szórványlelet (EGER 2011, 104. Kat. 3.)

4. Tiddis, szórványlelet (EGER 2011, 104. Kat. 5.)

5. Ismeretlen lelőhely (EGER 2011, 104. Kat. 4.)

AUSZTRIA

6. Bregenz (SCHMAUDER 2002, 334. Kat. 3.; EGER 2011, 105. Kat. 50.)

7. Carnuntum/Bad Deutsch-Altenburg (KOVRIK 1937, 85.; BUORA 1997, 257. Kat. 26.; BUORA 2013, 439. Kat. 66.)

8. Carnuntum/Bad Deutsch-Altenburg (KOVRIK 1937, 85.; BUORA 1997, 257. Kat. 27.; BUORA 2013, 439. Kat. 67.)

9. Carnuntum/Bad Deutsch-Altenburg (KOVRIK 1937, 85.; BUORA 2013, 439. Kat. 68.)

10. Innsbruck–Wilten (EGER 2011, 105. Kat. 54.; BUORA 2013, 439. Kat. 73.)

11. Lauriacum/Lorch (JOBST 1975, 300.; BUORA 1997, 258. Kat. 28.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 27.; EGER 2011, 105. Kat. 52.; BUORA 2013, 439. Kat. 70.)

12. Ovilava/Wels (SEDLMAYER 1995, 61. Taf. 19, 135.; BUORA 1997, 258. Kat. 30.; EGER 2011, 105. Kat. 53.; BUORA 2013, 439. Kat. 71.)

13. Pons Aeni (WEBER 2007, 185. F72; BUORA 2013, 439. Kat. 74.)

14. Veldidena/ Innsbruck–Wilten,

145. sír (SÖLDER 2002, 61, Abb. 46.; BUORA 2013, 439. Kat. 72.)

15. Ismeretlen lelőhelyű, Bécs (KOVRIK 1937, 85; BUORA 1997, 258. Kat. 28.; BUORA 2013, 439. Kat. 69.)

16. Ismeretlen lelőhelyű,
publikálatlan (BUORA 2013, 439. Kat. 75.)

BELGIUM

17. Oudenburg, 111. sír (PRÖTTEL 1988, Abb. 8,2; BUORA 1997, 257. Kat. 12.; EGER 2011, 104. Kat. 6.; BUORA 2013, 439. Kat. 45.)

18. Oudenburg, 124. sír (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 439. Kat. 46.)

BULGÁRIA

19. Iatrus/Krivina (SOUPAULT 2003, 53.; EGER 2011, 104. Kat. 7.; BUORA 2013, 441. Kat. 126.)

20. Montana (HARALAMBIEVA 1990, 96.; BUORA 2013, 441. Kat. 124.)

21. Montana (HARALAMBIEVA 1990, 96.; BUORA 2013, 441. Kat. 125.)

22. Odessus/Várna, sírlelet (HARALAMBIEVA 1990, Kat. 42.; BUORA 2013, 441. Kat. 122.)

23. Odessus/Várna, szóványlelet (HARALAMBIEVA 1990, Kat. 43.; BUORA 2013, 441. Kat. 123.)

FRANCIAORSZÁG

24. Bayeux (PILET 1999, 1140.; BUORA 2013, 438. Kat. 29.)

25. Bize en Minervois (FEUGÈRE 1985, 424. Taf. 165, Nr. 2048.; BUORA 1997, 257. Kat. 11.; EGER 2011, 104. Kat. 18.; BUORA 2013, 438. Kat. 25.)

26. Boulogne (SWIFT 2000, 287.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 13.; EGER 2011, 104. Kat. 19.; BUORA 2013, 438. Kat. 26.)

27. Chartres, 625. sír (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 37.)

28. Cortrat, 30. sír (KELLER 1971, Nr. 6.; PRÖTTEL 1988, Abb. 8,1.; BUORA 1997, 257. Kat. 8.; EGER 2011, 105. Kat. 21.; BUORA 2013, 438. Kat. 22.)

29. Drôme (BUORA 2013, 438. Kat. 41.)

30. Illzach (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 40.)

31. Lorraine (KELLER 1971, Nr. 4.; BUORA 1997, 257. Kat. 6.; BUORA 2013, 43. Kat. 20.)

32. Lyon (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 30.)

33. Lyon (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 31.)

34. Meaux (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 38.)

35. Metz (BUORA 1997, 257. Kat. 9.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 7.; EGER 2011, 105. Kat. 23.; BUORA 2013, 438. Kat. 23.)

36. Miglos (BUORA 2013, 438. Kat. 42.)

37. Monceau-le-Neuf, 1. sír (BÖHME 1974, 295. Taf. 129.; BUORA 1997, 257. Kat. 10.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 18.; EGER 2011, 105. Kat. 24.; BUORA 2013, 438. Kat. 24.)

38. Oedenburg–Altkirch (BUORA 2013, 438. Kat. 32.)

39. Oedenburg–Altkirch (BUORA 2013, 438. Kat. 33.)

40. Oedenburg–Altkirch (BUORA 2013, 438. Kat. 34.)

41. Oedenburg–Altkirch (BUORA 2013, 438. Kat. 35.)

42. Oedenburg–Altkirch (BUORA 2013, 438. Kat. 36.)

43. Ormeaux, Hameau de Choiseau (EGER 2011, 105. Kat. 25.; BUORA 2013, 438. Kat. 43.)

44. Poitou, kincslelet (KELLER 1971, Nr. 5.; BUORA 1997, 257. Kat. 7.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 7.; EGER 2011, 105. Kat. 26.; BUORA 2013, 438. Kat. 21.)

45. Saint Emilion (EGER 2011, 105. Kat. 27.)

46. Saint-Martin-de-Fontenay, 2. sír (PILET 1999, 1140.; BUORA 2013, 438. Kat. 28.)

47. St. Marcel, Párizs (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 39.)

48. Ismeretlen lelőhelyű, magángyűjtemény (BUORA 2013, 438. Kat. 44.)

49. Ismeretlen lelőhelyű, Párizs (KELLER 1971, 197. Nr. 3.; BUORA 1997, 257. Kat. 5.; EGER 2011, 105. Kat. 29.; BUORA 2013, 438. Kat. 19.)

50. Ismeretlen lelőhelyű, M. de Beaulieu-gyűjtemény (BUORA 2013, 438. Kat. 27.)

HOLLANDIA

51. Maastricht (SWIFT 2000, 287.; EGER 2011, 105. Kat. 49.; BUORA 2013, 439. Kat. 47.)

HORVÁTORSZÁG

52. Siscia/Sisak (KELLER 1971, Nr. 14.; BUORA 1997, 258. Kat. 57.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 25.; EGER 2011, 105. Kat. 45.; BUORA 2013, 440. Kat. 109.)

53. Split (EGER 2011, 105. Kat. 46.; BUORA 2013, 440. Kat. 110.)

54. Split (BUORA 2013, 440. Kat. 111.)

55. Split (BUORA 2013, 440. Kat. 112.)

56. Split (BUORA 2013, 440. Kat. 113.)

IZRAEL

57. Ginnegar, sírlelet (EGER 2011, 105. Kat. 37.)

58. Messilot (SOUPAULT 2003, 53.; EGER 2011, 105. Kat. 38.; BUORA 2013, 441. Kat. 134.)

LÍBIA

59. Ghirza, 32. épület (EGER 2011, 105. Kat. 47.)

60. Leptis Magna (EGER 2011, 105. Kat. 48.)

MAGYARORSZÁG

61. Bagolasánc-Nagyfakos (BERECZ 1991, 167., 181. Abb. 6,7.; EGER 2011, 106. Kat. 70.)

62. Brigetio/Szőny (KOVRIK 1937, 85. Abb. 194.; BUORA 1997, 258. Kat. 45.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 41.; EGER 2011, 106. Kat. 74.; BUORA 2013, 440. Kat. 98.)

63. Brigetio/Szőny (KOVRIK 1937, 85., BUORA 1997, 258. Kat. 46.; BUORA 2013, 440. Kat. 99.)

64. Intercisa/Dunaújváros, 131. sír (VÁGÓ/BÓNA 1976, Taf. 9.; BUORA 1997, 258. Kat. 52.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 39.; EGER 2011, 106. Kat. 71.; BUORA 2013, 440. Kat. 104.)

65. Intercisa/Dunaújváros, 927. sír (VÁGÓ/BÓNA 1976, 222. Taf. 12.; BUORA 1997, 258. Kat. 51.; EGER 2011, 106. Kat. 71.)

66. Keszthely (KOVRIK 1937, 85.; BUORA 1997, 258. Kat. 44.; EGER 2011, 106. Kat. 72.; BUORA 2013, 440. Kat. 97.)

67. Keszthely-Fenekpuszta, 1980/12/19. sír (MÜLLER 2010, 102-103. Taf. 76.)

68. Ságvár, 20. sír (BURGER 1966, Taf. 90,4.; BUORA 1997, 258. Kat. 50.; BUORA 2013, 440. Kat. 103.)

69. Ságvár, 306. sír (PRÖTTEL 1988, 371. Anm. 170.; BUORA 1997, 258. Kat. 49.; SCHMIDT 2000, 400.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 40.; EGER 2011, 106. Kat. 73.; BUORA 2013, 440. Kat. 102.)

70. Solva/Esztergom, 92. sír (KELEMEN 2008, 30, Taf. 21.)

71. Tác – Margittelep, 383. sír (BUORA 1997, 258. Nr. 53; EGER 2011, 106. Kat. 75.; BUORA 2013, 440. Kat. 105.)

72. Tác – Margittelep, 390. sír (BUORA 1997, 258. Nr. 54.; EGER 2011, 106. Kat. 75.; BUORA 2013, 440. Kat. 106)

73. Tokod, 48. sír (LÁNYI 1981, 206. Abb. 7. ; BUORA 1997, 258. Kat. 47.; EGER 2011, 106. Kat. 76.; BUORA 2013, 440. Kat. 100.)

74. Tokod, 100. sír (LÁNYI 1981, 206. Abb. 15.; PRÖTTEL 1988, 371. Anm. 170.; BUORA 1997, 258. Kat. 48.; EGER 2011, 106. Kat. 76.; BUORA 2013, 440. Kat. 48.)

75. Tokod, 104-106. sír (LÁNYI 1981, 207. Abb. 16.)

76. Ismeretlen lelőhelyű példány (KELLER 1971, Nr. 15.; BUORA 1997, 258. Kat. 43.; BUORA 2013, 440. Kat. 96.)

NAGY-BRITANNIA

77. Ashwelltor (MACKRETH 2011, Nr. 12579.; BUORA 2013, 438. Kat. 16.)

78. Bury St. Edmunds (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 7.)

79. Durolivae (MACKRETH 2011, Nr. 12584.; BUORA 2013, 438. Kat. 17.)

80. Icklingham (BUORA 1997, 438. Kat. 4.; EGER 2011, 105. Kat. 31.; BUORA 2013, 438. Kat. 5.)

81. Kingscote (MACKRETH 2011, Nr. 14725.; BUORA 2013, 438. Kat. 18.)

82. Lankhills, 322. sír (PRÖTTEL 1988, Anm. 8,3.; BUORA 1997, 257. Kat. 3.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 22.; BAYLEY-BUTCHER 2004, 118, Nr. 447.; EGER 2011, 105. Kat. 32.; BUORA 2013, 438. Kat. 3.)

83. Lankhills (BAYLEY-BUTCHER 2004, 118. Nr. 587; BUORA 2013, 438. Kat. 4.)

84. London, északi temető 538. sír (BARBER-BOWSHER 2000, 305; BUORA 2013, 438. Kat. 11.)

85. Lydney (BAYLEY-BUTCHER 2004, 118.; BUORA 2013, 438. Kat. 6.)

86. Moray-Firth (KELLER 1971, Nr. 2. ; PRÖTTEL 1988, Abb. 8,4.; BUORA 1997, 257. Kat. 2.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 23.; EGER 2011, 105. Kat. 33.; BUORA 2013, 438. Kat. 2.)

87. Portchester (BUORA 2013, 438. Kat. 12.)

88. Quarry, egy római villa területéről (BUORA 2013, 438. Kat. 9.)

89. Rutupiae/Richborough (KELLER 1971, Nr. 1.; BUORA 1997, 257. Kat. 1.; BAYLEY-BUTCHER 2004, 118, Nr. 324.; EGER 2011, 105, Kat. 34.; BUORA 2013, 438. Kat. 1.)

90. Segontium/Caernarfon (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 8.)

91. Silchester (ORTISI-PRÖTTEL 2002, 94.; EGER 2011, 105. Kat. 35.)

92. Studland (ORTISI-PRÖTTEL 2002, 94.; EGER 2011, 105. Kat. 36.)

93. Wroxeter (BUORA 2013, 438. Kat. 13.)

94. Wroxeter (BUORA 2013, 438. Kat. 14.)

95. Wroxeter, Basilica (MACKRETH 2011, Nr. 12580; BUORA 2013, 438. Kat. 15.)

96. Ismeretlen lelőhelyű, London, (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 438. Kat. 10.)

NÉMETORSZÁG

97. Abusina/Eining (PRÖTTEL 1988, 371. Anm. 170.; BUORA 1997, 257. Kat. 18.; SCHMAUDER 2002, 334. Kat. 6.; GSCHWIND 2004, Taf. 99.; EGER 2001, 104. Kat. 11; BUORA 2013, 439. Kat. 53.)

98. Castra Regina/Regensburg (PRÖTTEL 1988, 371. Anm. 170.; BUORA 1997, 257. Kat. 19.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 11.; EGER 2011, 104. Kat. 16.; BUORA 2013, 439. Kat. 54.)

99. Geisskopf bei Berghaupten (SCHMAUDER 2002, 334. Kat. 7.; EGER 2011, 104. Kat. 12.)

100. Gundremmingen (PRÖTTEL 1988, 71. Anm. 170.; BUORA 1997, 257. Kat. 9.; SCHMAUDER 2002, 334. Kat. 4.; EGER 2011, 104. Kat. 9.; BUORA 2013, 439. Kat. 57.)

101. Köln (KELLER 1971, Nr. 9.; BUORA 1997, 257. Kat. 15.; SCHMAUDER 2002, 334. Kat. 8.; EGER 2011, 104. Kat. 13.; BUORA 2013, 439. Kat. 50.)

102. Krefeld – Gellep (SCHMAUDER 2012, 335. Kat. 9.; EGER 2011, 104. Kat. 14.)

103. Mainz (KELLER 1971, Nr. 7.; BUORA 1997, 257. Kat. 13.; BUORA 2013, 439. Kat. 48.)

104. Nusbaum – Rohrbach (CLEMENS/MÖLLER 2004, 67.; BUORA 2013, 439. Kat. 58.)

105. Summontorium/Burghöfe (BUORA 1997, 258. Kat. 20.; BUORA 2013, 438. Kat. 55.)

106. Summontorium/Burghöfe (BUORA 1997, 258. Kat. 21.; BUORA 2013, 438. Kat. 56.)

107. Trier (SWIFT 2000, 287.; EGER 2011, 104. Kat. 17.; BUORA 2013, 439. Kat. 59.)

108. Trier (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 439. Kat. 60.)

109. Wiesbaden (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 439. Kat. 61.)

110. Ismeretlen lelőhelyű, (KELLER 1971, Nr. 8.; BUORA 1997, 257. Kat. 14.; BUORA 2013, 439. Kat. 49.)

111. Ismeretlen lelőhelyű, (KELLER 1971, Nr. 10.; BUORA 1997, 257. Kat. 16.; BUORA 2013, 439. Kat. 51.)

112. Ismeretlen lelőhelyű, (KELLER 1971, Nr. 11.; BUORA 1997, 257. Kat. 17.; BUORA 2013, 439. Kat. 52.)

OLASZORSZÁG

113. Aquileia, (BUORA 1997, 258. Kat. 31.; BUORA 2002, Kat. 282.; EGER 2011, 105. Kat. 39.; BUORA 2013, 439. Kat. 81.)

114. Aquileia, (BUORA 1997, 258. Kat. 32.; BUORA 2002, Kat. 283.; EGER 2011, 105. Kat. 39.; BUORA 2013, 439. Kat. 82.)

115. Aquileia, (BUORA 1997, 258. Kat. 33.; BUORA 2002, Kat. 284.; EGER 2011, 105. Kat. 39.; BUORA 2013, 440. Kat. 83.)

116. Aquileia (BUORA 1997, 258. Kat. 34.; BUORA 2002, Kat. 285.; EGER 2011, 105. Kat. 39.; BUORA 2013, 440. Kat. 84.)

117. Aquileia (BUORA 1997, 258. Kat. 35.; BUORA 2002, Kat. 286.; EGER 2011, 105. Kat. 39.; BUORA 2013, 440. Kat. 85.)

118. Aquileia (BUORA 1997, 258. Kat. 36.; BUORA 2002, Kat. 287.; EGER 2011, 105. Kat. 39.; BUORA 2013, 440. Kat. 86.)

119. Aquileia (BUORA 1997, 258. Kat. 37.; BUORA 2002, Kat. 288.; EGER 2011, 105. Kat. 39.; BUORA 2013, 440. Kat. 87.)

120. Aquileia (BUORA 1997, 258. Kat. 38.; BUORA 2002, Kat. 289.; EGER 2011, 105. Kat. 39.; BUORA 2013, 440. Kat. 88.)

121. Arezzo (BUORA 2013, 440. Kat. 94.)

122. Invillino (BIERBRAUER 1987, Taf. 46, 4.; BUORA 1997, 258. Kat. 39.; BUORA 2002, Kat. 290.; EGER 2011, 105. Kat. 40.; BUORA 2013, 440. Kat. 89.)

123. Modena (BUORA 2013, 440. Kat. 91.)

124. Sanzeno (BUORA 2013, 439. Kat. 76.)

125. Sirmione (BUORA 1997, 258. Kat. 40.; BUORA 2002, Kat. 291.; EGER 2011, 105. Kat. 40.; BUORA 2013, 440. Kat. 90.)

126. S. Cristoforo a Padula (BUORA 2004; BUORA 2013, 440. Kat. 95.)

127. Tortona (BUORA 1997, 258. Kat. 41.; BUORA 2002, Kat. 292.; EGER 2011, 105. Kat. 43.; BUORA 2013, 440. Kat. 92.)

128. Tortona (BUORA 1997, 258. Kat. 42.; BUORA 2002, Kat. 293.; EGER 2011, 105. Kat. 43.; BUORA 2013, 440. Kat. 93.)

129. Ismeretlen lelőhelyű, Aquileia (?) (BUORA 2002, Kat. 280.; EGER 2011, 105. Kat. 44.; BUORA 2013, 439. Kat. 77.)

130. Ismeretlen lelőhelyű, Aquileia (?) (BUORA 2002, Kat. 281.; EGER 2011, 105. Kat. 44.; BUORA 2013, 439. Kat. 77.)

131. Ismeretlen lelőhelyű, Aquileia

(?) (BUORA 2013, 439. Kat. 79.)

132. Ismeretlen lelőhelyű, Aquileia

(?) (BUORA 2013, 439. Kat. 80.)

OROSZORSZÁG

133. Saniba (SOUPAULT 2003, 31. Taf. 45,4., BUORA 2013, 441. Kat. 127.)

ROMÁNIA

134. Celei/Sucidava (KELLER 1971, Nr. 16.; BUORA 1997, 258. Kat. 59.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 30.; EGER 2011, 105. Kat. 56.; BUORA 2013, 440. Kat. 118.)

135. Celei/Sucidava (KELLER 1971, Nr. 17.; BUORA 1997, 258. Kat. 60.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 30.; EGER 2011, 105. Kat. 56.; BUORA 2013, 440. Kat. 119.)

136. Histria, 12.sír (BUORA 2013, 440. Kat. 121.)

137. Piatra Frecăței, C121. sír (BUORA 1997, 258. Kat. 61.; SCHMAUDER 2002, 335. Kat. 29.; EGER 2011, 105. Kat. 55.; BUORA 2013, 440. Kat. 120.)

SPANYOLORSZÁG

138. Gerona, Plan de l'Horta

(ERICE LACABE 1995, 204–205. Kat. 516.; BUORA 1997, 258. Kat. 62.; AURRECOECHEA FERNÁNDEZ 2001, 235. Abb. 97,1.; EGER 2011, 105. Kat. 64.; BUORA 2013, 441. Kat. 136.)

139. Pesquero, Pueblonuevo del

Guadiana (MARINÉ ISIDRO 2001, Kat. 1432.; EGER 2011, 105. Kat. 63.; BUORA 2013, 441. Kat. 137.)

140. Ismeretlen lelőhelyű,

(AURRECOECHEA FERNÁNDEZ 2001, 235. Abb. 97,2.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 35.; EGER 2011, 105. Kat. 65.)

SVÁJC

141. Basel, 306. sír (SWIFT 2000, 287.; BUORA 2013, 439. Kat. 65.)

142. Kaiseraugst, 556. sír (KELLER

1971, Kat. 13.; ETTLINGER 1973, Taf. 29,5. RIHA 1979, Nr. 1497.; BUORA 1997, 257. Kat. 24.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 31.; EGER 2011, 105. Kat. 57.; BUORA 2013, 257. Kat. 63.)

143. Kaiseraugst, 1309. sír (RIHA 1979, Kat. 1496.; BUORA 1997, 257. Kat. 25.; EGER 2011, 105. Kat. 57.; BUORA 2013, 439. Kat. 64.)

144. Oberkulm (SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 33.; EGER 2011, 105. Kat. 58.)

145. Vindonissa/Windisch (KELLER 1971, Kat.12.; BUORA 1997, 257. Kat. 23.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 32.; EGER 2011, 105. Kat. 59.; BUORA 2013, 439. Kat. 62.)

SZERBIA

146. Singidunum/Belgrád (BOJOVIĆ 1983, Nr. 453.; BUORA 1997, 258. Kat. 58.; EGER 2011, 105. Kat.60.; BUORA 2013, 440. Kat. 114.; PETKOVIĆ 2010, Kat. 1675.)

147. Viminacium/Kostolac (REDŽIĆ 2007, Nr. 419.; BUORA 2013, 440. Kat. 115.; PETKOVIĆ 2010, Kat. 1676.)

148. Viminacium/Kostolac (REDŽIĆ 2007, Nr. 420.; BUORA 2013, 440. Kat. 116.; PETKOVIĆ 2010, Kat. 1677.)

149. Viminacium/Kostolac (REDŽIĆ 2007, Nr. 421.; BUORA 2013, 440. Kat. 116.; PETKOVIĆ 2010, Kat. 1678.)

150. Ravna (PETKOVIĆ 2010, Kat. 1679.)

SZÍRIA

151. Tartus (SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 36.; SOUPAULT 2003, 52.; EGER 2011, 105. Kat. 66.; BUORA 2013, 441. Kat. 133.)

152. Maqaber Azar' (EGER 2011, 105. Kat. 67.)

SZLOVÉNIA

153. Ljubljana (BUORA 1997, 258. Kat. 55.; EGER 2011, 105. Kat. 61.; BUORA 2013, 440. Kat. 107.)

154. Ptuj (BUORA 1997, 258. Kat. 56.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 34.; EGER 2011, 105. Kat.62.; BUORA 2013, 440. Kat. 108.)

TÖRÖKORSZÁG

155. Gazlantepe (BUORA 2013, 441. Kat. 132.)

156. Kalabar (BUORA 2013, 441. Kat. 128.)

157. Mersin (BUORA 2013, 441. Kat. 129.)

158. Ismeretlen török lelőhely, Burton Y. Berry Collection (DEPPERT-LIPPITZ 2000, 55. Abb.

16; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 38; EGER 2011, 105. Kat. 69.; BUORA 2013, 441. Kat. 130)

159. Ismeretlen lelőhely, Dél-Anatólia (SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 37.; EGER 2011, 105. Kat. 68.; BUORA 2013, 441. Kat. 131.)

2.) PRÖTTEL 7. TÍPUSÚ HAGYMAFEJES FIBULÁK ELTERJEDÉSE A RÓMAI BIRODALOMBAN

1. Tournai, Belgium (SCHRAUBE 1995, Kat. B 1.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 56.; STEUER 2007, 612.; TÓTH 2000, 256-259.; SCHMAUDER 2002, 336. Kat. 1.)

2. Apahida, Románia (TÓTH 1994, 161.; KRAUSE 1995, 158 Kat. B 9.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 56.; TÓTH 2000, 256-259.; DEPPERT-LIPPITZ 2007, 28-41.; STEUER 2007, 613.; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 5.)

3. Degoj, Horvátország (SCHRAUBE 1995, Kat. B 5. Abb. 32.; TÓTH 2000; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 4.)

4. Reggio Emilia, Olaszország (TÓTH 1994, 161.; KRAUSE 1995, 157. Kat. B 8.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 56.; TÓTH 2000, 256-259.; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 2.)

5. Palatinus, Róma, Olaszország (PRÖTTEL 1988, 368 Abb. 8.; TÓTH 1994, 161.; SCHRAUBE 1995, 152. Kat. B 3.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 56.; TÓTH 2000, 256-259.; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 3.)

6. Ismeretlen törökországi lelőhelyről (KRAUSE 1995, 156. Kat. B 7.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 55. Fig. 23.; TÓTH 2000, 256-259.; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 6.)

7. Ismeretlen lelőhelyű, Párizs (Louvre), Franciaország (HEURGON 1958, 22-30. Kat. 3. Taf. 2,2.; SCHRAUBE 1995, 159. Kat. B10 Abb. 120.; DEPPERT-LIPPITZ 2000; TÓTH 2000; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 9.)

8. Ismeretlen lelőhelyű, New York (Metropolitan Museum of Art), Egyesült Államok (DANDRIDGE 2000, 71-86.; DEPPERT-LIPPITZ 2000, 39-70; SCHMAUDER 2002, 337. Kat. 10.)

3.) PORTRÉÁBRÁZOLÁSSAL DÍSZÍTETT HAGYMAFEJES FIBULÁK ELTERJEDÉSE A RÓMAI BIRODALOMBAN

AUSZTRIA

1. Lauriacum/Lorch – 1 portré (JOBST 1975, 200. Taf. 43.; TÓTH 1994, 15.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 308. F15.; MIGOTTI 2008, 29. B6.)

BULGÁRIA

2. Kolarci – 1 portré (IVANOV 1972, 1972, 18. Fig. 14-15.; TÓTH 1994, 155.; TÓTH 1997, 369.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. F33.; MIGOTTI 2008, 29. Kat. A3.)

3. Kolarci – 1 portré (IVANOV 1972, 1972, 18. Fig. 14-15.; TÓTH 1994, 155.; TÓTH 1997, 369.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003,

310. F33.; MIGOTTI 2008, 29. Kat. A3.)

4. Kozlodui – 4 portré (IVANOV 1972, 16-18., Fig. 12-13.; TÓTH 1994, 150.; TÓTH 1997, 371.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. Kat. F27.; MIGOTTI 2008, 30. Kat. D6.)

5. Oescus/Straža – 1 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. F30.; DUMANOV 2006, 113. Fig. 6.; MIGOTTI 2008, 28. Kat. A4.)

6. Oescus/Straža – 4 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. F29.; DUMANOV 2006, 113.; MIGOTTI 2008, 30. Kat. D8.)

7. Oescus/Straža – 4 portré
(KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. F31.; DUMANOV 2006, 113. Fig. 3.; MIGOTTI 2008, 34. Kat. E13.)

8. Odessus/Varna – 5 portré
(MALTE-JOHANSEN 1994, 23.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. F34.; MIGOTTI 2008, 29. Kat. B2.)

9. Augusta Traiana/ Stara Zagora
– 5 portré (IVANOV 1972, 9-10. Fig. 1-2.; TÓTH 1994, 150.; TÓTH 1997, 371.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. Kat. F32; MIGOTTI 2008, 33. Kat. E11.)

10. Augusta Traiana/ Stara Zagora
– 6 portré (MIGOTTI 2008, 35. Kat. F2.)

11. Čomakovci – 5 portré (IVANOV 1972, 13-15. Fig. 5.; TÓTH 1994, 154.; TÓTH 1997, 371.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. Kat. F28.; MIGOTTI 2008, 34. Kat. E12.)

12. Černa Gora – 6 portré
(DUMANOV 2006, 113. Fig. 1.; MIGOTTI 2008, 35. Kat. F1.)

13. Ismeretlen lelőhelyű – 6 portré
(KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 311. Kat. F39.)

14. Ismeretlen lelőhelyű – 4 portré
(GARBSCH-OVERBECK 1989, 74. Kat.13.; MALTE-JOHANSEN 1994, 233.; TÓTH 1994, 154.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 311. Kat. F41.; MIGOTTI 2008, 32. Kat. E9.)

15. Ismeretlen lelőhelyű – 4 portré
(KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 311. F44.; MIGOTTI 2008, 31. Kat. D8.)

16. Ismeretlen lelőhelyű – 3 portré
(IVANOV 1972, 15-16. Fig 8-11.; TÓTH 1994, 150.; TÓTH 1997, 371.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. Kat. 351.; MIGOTTI 2008, 32. Kat. D7.)

17. Ismeretlen lelőhelyű – 1 portré
(GARBSCH-OVERBECK 1989, 77. Kat.14.; MALTE-JOHANSEN 1994, 233.; TÓTH 1994, 154.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 311. Kat. F42.; MIGOTTI 2008, 32. Kat. A5.)

FRANCIAORSZÁG

18. Avaricum/Bourges – 1 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 307-308. Kat. F7.; MIGOTTI 2008, 28. Kat. A7.)

19. Chartres (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 307. Kat. F5.; MIGOTTI 2008, 37. Kat. I.9.)

20. Cortrat – 3 portré (TÓTH 1994, 147.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 307. Kat. F6.; MIGOTTI 2008, 29. Kat. C2.)

21. Lutetia Parisiorum/Párizs – 2 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 307. Kat. F4.; MIGOTTI 2008, 28. Kat. B3.)

22. Lutetia Parisiorum/Párizs (MIGOTTI 2008, 28. Kat. B3.)

23. Marteville – 4 portré (LOIZEL 1977, 180. Fig. 86.; MALTE-JOHANSEN 1994, 233.; SWIFT 2000, 70.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 307. Kat. F3.; MIGOTTI 2008, 31. Kat. D3.)

24. Ismeretlen lelőhelyű – 5 portré (LAUR-BELART 1959, 65. Abb. 44,1.; MALTE-JOHANSEN 1994, 223.; TÓTH 1994, 154.; TÓTH 1997, 371.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 311. F39., MIGOTTI 2008, 34. Kat. E15.)

25. Ismeretlen lelőhelyű – 5 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 311. Kat. F45.; MIGOTTI 2008, 32. E4.)

HORVÁTORSZÁG

26. Certissia/ Štrbinci – 4 portré (MIGOTTI 2008, 9-11., Kat. D/5.)

27. Mursa/Eszék – 1 portré (TÓTH 1994, 147.; TÓTH 1997, 371.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 309. Kat. F24.; MIGOTTI 2008, 27. Kat. A1.)

28. Mursa/Eszék – 4 portré (TÓTH 1994, 147 Nr.8.; TÓTH 1997, 371 Nr.10; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.25. Abb.290.; MIGOTTI 2008, Kat.D/6.)

MAGYARORSZÁG

29. Aquincum III. (budaújlaki temető, 147. sír) – 1 portré (PÓCZY K.-ZSIDI P. 2000, Kat.Nr.9, Abb.56., Taf. II)

30. Csákvár, 69. férfisír – 3 portré (SALAMON-BARKÓCZI 1970, 70. Abb.11,18 Taf. 17,9; MALTE-JOHANSEN 1994, 232.; Tóth 1994b, 150. Nr.6; Schmidt 2000, 400.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.19. Abb. 284.; MIGOTTI 2008, Kat.C/3.)

31. Intercisa/Dunaújváros – 5 portré (LAUR-BELART 1959, 65. Abb. 44,4; SÜSSENBACH 1983, 22. Abb. 16; MALTE JOHANSEN 1994, 232.; TÓTH 1994, 147 Nr.5.; TÓTH 1997, 372 Nr.19.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.23. Abb. 288.; MIGOTTI 2008, Kat.E/8.)

32. Intercisa/Dunaújváros – 5 portré (KOVRIK 1937, 97. Taf. 34,7.; SWIFT 2000, 70., 286.; MIGOTTI 2008, 33. Kat. E7.)

33. Keszthely-Fenékpuszt – 1 portré (PEKÁRY 1955, 20. Abb. 2.)

34. Mucsfa-Szárászpuszt, A. sír – 2 portré (CSALOG 1941, 98-102. Taf. 23-25; KELLER 1971, 218 Nr. 42.; BURGER 1977, 189-204 Abb. 1-3.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.22. Abb. 289.; MIGOTTI 2008, Kat.B/2.)

35. Nyergesújfalu-Sánchegy, 13. sír – 2 portré (H. KELEMEN 1997, 402-403.,407-408., ABB. 9/1A,1B,1; MIGOTTI 2008, Kat. A/8.)

36. Ságvár, 97. sír - 1 portré (LAUR-BELART 1959, 66 Abb. 44,6; BURGER 1966, 108,143 Abb. 100 Taf. 91,3; KELLER 1971, 218; MALTE-JOHANSEN 1994, 232; TÓTH 1994b, 147/1.; TÓTH 1997, 372/20.; SCHMIDT 2000, 367, 397, 400, 410; KAUFMANN-HEINIMANN 2003 Kat. 20. Abb.285.; MIGOTTI 2008, Kat. A/2.)

37. Ságvár, 114. sír - 10 portré (LAUR-BELART 1959, 66 Abb. 44,5; BURGER 1966, 110, 143 Abb. 101 Taf. 91,1; KELLER 1971, 218 Nr.31.; MALTE-JOHANSEN 1994, 233.; TÓTH 1994, 154 Nr. 2. Abb. 16; TÓTH 1997, 369 Abb. 8; SCHMIDT 2000, 386.,399.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003

Kat.21. Abb.286.; MIGOTTI 2008, Kat.H/1.)

38. Somlónásárhely – 5 portré (TÓTH 1994b, 151 Abb. 15.; TÓTH 1997, 369 Abb. 6c./7.; GÁSPÁR 2002, KAUFMANN-HEINIMANN 2003 Kat.18. Abb. 283.; MIGOTTI 2008, Kat.E/6.)

39. Sopianae/Pécs – 4 portré (Jókai utca 17-19., publikálatlan)*

40. Ismeretlen lelőhelyű – 5 portré (KOVRIK 1937, 97. Taf. 34,2.; MIGOTTI 2008, 33. Kat. E9.)

41. Ismeretlen lelőhelyű – 5 portré (KOVRIK 1937, 97. Taf. 34,3.; MIGOTTI 2008, 33. Kat. E10.)

42. Ismeretlen lelőhelyű – (KOVRIK 1937,7. Taf. 34,9.; IVANOV 1972, 18. Kat. 7.; MIGOTTI 2008, 33. Kat. E10.)

43. Ismeretlen lelőhelyű – (KOVRIK 1937, 96. Taf. 34,1.; MIGOTTI 2008, 33. Kat. I7.)

44. Ismeretlen lelőhelyű – (SWIFT 2000, 70., 286.; MIGOTTI 2008, 36. Kat. I5.)

MAROKKÓ

45. Tamuda – 2 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. Kat. F36.; MIGOTTI 2008, 29. Kat. B4)

46. Tamuda – 4 portré (GERHARZ 1987, 100-105. Abb. 19.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 310. Kat. F37.; MIGOTTI 2008, 31. Kat. D)

NAGY-BRITANNIA

47. Barrington – 4 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 307. Kat. F1; MIGOTTI 2008, 30. Kat. D1.)

48. Ismeretlen lelőhelyű – 4 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 307. Kat. 2.; MIGOTTI 2008, 32. Kat. D10.)

49. Ismeretlen lelőhelyű – 5 portré (DALTON 1901, 40-41. Kat. 256; LAUR-BELART 1959, 65. Abb. 44,2.; IVANOV 1972, 23; MALTE-JOHANSEN 1994, 233.; TÓTH

* Tóth István Zsolt szíves szóbeli közlése.

1994, 151. Abb. 15.; TÓTH 1997, 369.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 311. Kat.F40.; MIGOTTI 2008, 34.Kat. E14)

NÉMETORSZÁG

50. Bregenz – 3 portré (SWIFT 2000, 286. Fig. 7.; MIGOTTI 2008, 29. Kat. C1.)

51. Köln-Deutz – 2 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 308. Kat. F8.; MIGOTTI 2008, 36. Kat. I1.)

52. Trier – 3 portré (MALTE-JOHANSEN 1994, 233.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 308. Kat. F9.; MIGOTTI 2008, 36. Kat.I2.)

53. Murnau – 2 portré (KELLER 1971, 53.; GARBSCH-OVERBECK 1989, Nr. 15.; MALTE-JOHANSEN 1994, 233. (anm. 78.); KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 308. Kat. F14.; MIGOTTI 2008, 36. Kat. I3)

54. Ismeretlen lelőhelyű – 2 portré (SWIFT 2000, 70.; MIGOTTI 2008, 33. Kat.F5)

SVÁJC

55. Basel-Aeschenvorstadt – 4 portré (LAUR-BELART 1959, 57.71. Abb. 40-42.; KELLER 1971, 218. Nr.18.; MALTE-JOHANSEN 1994, 231.; TÓTH 1994, 154. Nr.6.; TÓTH 1997, 369. Abb.6b.; SCHMIDT 2000, 274.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, Kat.F10.Abb. 162.,275.; POPOVIĆ 2007, Fig.3.; MIGOTTI 2008, Kat.D/2.)

56. Windisch – 5 portré (SWIFT 2000, 286.; KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 308. Kat. F11.; MIGOTTI 2008, 33. Kat. E1.)

57. Windisch – 5 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 308. Kat. F12.; MIGOTTI 2008, 33. Kat. E2.)

58. Windisch – 5 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 308. Kat. F13.; MIGOTTI 2008, 33. Kat. E3.)

SZERBIA

59. Naissus/Niš – 3 portré (KAUFMANN-HEINIMANN 2003, 309-310. Kat. F26.; MIGOTTI 2008, 29-30. Kat. C4.)

60. Ismeretlen lelőhelyű – 3 portré
(*POPOVIĆ* 2001, 76, 151-152. Kat.
88.; *MIGOTTI* 2008, 30. Kat. C5)

SZÍRIA

61. Ismeretlen lelőhelyű – 5 portré
(*KAUFMANN-HEINIMANN* 2003,
310. Kat.F38.; *MIGOTTI* 2008, 34-
35. Kat. E17.)

SZLOVÉNIA

62. Poetovio/Ptuj – 4 portré (*TÓTH*
1994, 147.; *TÓTH* 1997, 371.;
KAUFMANN-HEINIMANN 2003,

308. Kat. F16.; *MIGOTTI* 2008, 31.
Kat. D4.)

63. Neviodunum/Drnovo – 8 portré
(*LAUR-BELART* 1959,66. Abb.44,4;
KELLER 1971,218 Nr.27.; *PETRU-
PETRU* 1978, 96 Nr.89
Tab.IV,3.;*MALTE-JOHANSEN* 1994,
235 Abb.7.;*TÓTH* 1994,154 Nr.3
Abb.9; *TÓTH* 1997, 371 Nr.8.;
KAUFMANN-HEINIMANN 2003,
Kat.17.Abb.282.; *MIGOTTI* 2008,
16. Fig.4., Kat.G/1.)

IX. Felhasznált irodalom

- AIMONE 2011
M. Aimone: Ricerche sul costume dei chlamydati nei secoli V e VI. Le fibule a croce latina d'oro e d'argento dei tesori di Ténès e Desana. Studi medievali Ser. 3, Vol. 52 (2011), 577-638.
- ALFÖLDY 2002
Alföldy G.: Római társadalomtörténet. Budapest, 2002.
- ALFÖLDI 1943
Alföldi A.: Nagy Konstantin megtérése. Budapest, 1943.
- AURRECOECHEA 2001
J. Aurrecoechea: Los Cinturones romanos en la Hispania del Bajo Imperio. Monogr. Instrumentum 19 (2001)
- AURRECOECHEA 2012
J. Aurrecoechea: "Las fibulas cruciformes en Hispania" = [Crossbow broches from Roman Hispania). In Durii Regione Romanitas. Homenaje a Javier Cortes. (2012), 373-380.
- BALDINI-LIPPOLIS 1999
I. Baldini-Lippolis: L'oreficeria nell'impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo. Bari, 1999.
- BARBER-BOWSHER 2000
B.Barber-D. Bowsher: The Eastern Cemetery of Roman London: Excavations 1983-1990. London, 2000.
- BARKÓCZI 1988
Barkóczy L.: Pannonische Glasfunde in Ungarn. Budapest, 1988.
- BAYLEY-BUTCHER 2004
J.Bayley -S. Butcher: Roman Brooches in Britain: A Technological and Typological Study based on the Richborough Collection. London, 2004.
- BEHRENS 1919
G. Behrens: Germanische Kriegergräber des 4.bis 7. Jahrhunderts im Städtischen Altertumsmuseum zu Mainz. Mainzer Zeitschrift 14 (1919), 1-16.

- BERECZ 1991
Berez K.: Római kori fibulak Zala megyéből I. ZaM 3 (1991), 163–183.
- BIERBRAUER 1975
V. Bierbrauer: Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Spoleto, 1975.
- BIERBRAUER 1987
V. Bierbrauer: Invillino-Ibligo in Friaul, I.: Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum. (1987)
- BIERBRAUER 1994
V. Bierbrauer: Il Tesoro di Reggio Emilia e Desana. In: I Goti, catalogo della mostra. Milano, Palazzo Reale 28 gennaio-8 maggio 1994. (Milano, 1994), 202-212.
- BISCONTI 1998
F. Bisconti: Roms christliche Katakomben. Geschichte-Bilderwelt-Inschriften. Regensburg, 1998.
- BISCONTI 2010
F. Bisconti: Temi di iconografia paleocristiana.
- BISCONTI 2012
F. Bisconti: Il vessillo, il Cristogramma: i segni della salvezza. In: P. Biscottini-S. Chiesa: Costantino 313 d.C.: l'editto di Milano e il tempo della tolleranza. (Milano, 2012), 60-65.
- BISCOTTINI-CHIESA 2012
P. Biscottini-S. Chiesa: Costantino 313 d.C.: l'editto di Milano e il tempo della tolleranza. (Milano, 2012)
- BOJOVIĆ 1983
D. Bojović: Rimske fibule Singidunuma. Belgrad, 1983.
- BORHY 2003
Borhy L.: Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriique Caesarum tempora. Budapest, 2003.
- BOUBE-PICCOT 1994
C. Boubé-Piccot: Les bronzes antiques du Maroc, IV. L'équipement militaire et l'armement. Paris, 1994.
- BÓNA 1993
Bóna I.: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.
- BÖHME 1984
H.W. Böhme: Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 19. (1974)

- BÖHME-SCHÖNBERGER 1994 A. Böhme-Schönberger: Römische Kaiserzeit im Provinzialrömischen Gebiet und Beziehungen zur Germania magna. In: *Fibel und Fibeltracht*. RGA Bd.8, Lif.5/6. 1994, 511-523.
- BÖHNER 1981 K. Böhner: Childerichgrab. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 3/4 (1981) 441-460.
- BRANDT 2007 H. Brandt: Nagy Konstantin, az első keresztény uralkodó. Budapest, 2007. (Ford.: T. Bíró K.)
- BREPOHL 1987 E. Brepohl: Theophilus Presbyter und die mittelalterliche Goldschmiedekunst. Wien-Köln-Graz-Böhlau, 1987.
- BROWN 1993 P. Brown: A szentkultusz. Budapest, 2003 (ford.: Sághy Marianne)
- BULLINGER 1969 H. Bullinger: Spätantike Gürtelbeschläge: Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung. *Dissertationes Archaeologicae Gandenses* 12.(Brugge, 1969)
- BUORA 1997 M. Buora: „Zwiebelknopffibeln“ del Tipo Keller 6 da Aquileia. *ArchVest* 48 (1997), 247-260.
- BUORA 2002 M. Buora: Militaria in Italia settentrionale. In: M. Buora (Hrsg.), *Miles Romanus dal Po al Danubio nel periodo tardoantico, atti dell'incontro di studio di Pordenone e Concordia Sagittaria* (Pordenone, 2002), 207-228.
- BUORA 2004 M. Buora: Una nuova fibula del tipo Keller 6 dalla necropoli di San Cristoforo a Padula (Salerno) e il problema della diffusione. *Apollo. Boll. Mus. prov. Salernitano* 19 (2004), 24-28.
- BUORA 2013 M. Buora: Zwiebelknopffibeln des Typs Keller 6: Zur Verbreitung und status quaestionis. In: *Brooches and other elements of dress as sources for reconstructing interregional movement and group boundaries from the Punic Wars to the decline of the Western Roman Empire*. *Proceedings of the International Conference*

- from 27th–29th April 2011 in Innsbruck. (Innsbruck, 2013), 427-446.
- BURGER 1966 Sz.Burger Alice: The Late Roman cemetery at Ságvár. *ActaArchHung* 18 (1966), 99-34.
- BUSCHHAUSSEN 1971 H. Buschhausen: Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare. *Wiener Byzantinistische Studien* 9 (1971)
- BUZA-KESZI 2009 Buza A. – Keszi T.: Aranytárgyak az Intercisa Múzeum gyűjteményéből. Dunaújváros, 2009.
- CARNAP-BORNHEIM 2002 C. v. Carnap-Bornheim: Der Trachtschmuck, die Gürtel und das Gürtelzubehör. In: J. Peška/J. Tejral, Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren. *RGZM Monogr.* 55,1.2 (2002), 189–305; 537–557.
- CASTRITIUS 2006 H. Castritius: “Wandalen” In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 33 (2006), 168-209.
- CIC P. Krueger [ed.], *Corpus Iuris Civilis II. Codex Iustinianus*. Berlin, 1954.
- CLEMENS-MÖLLER 2004 L.Clemens-Chr.Möller: Die spätantike Höhenbefestigung von Nusbaum-Rohrbach, Lk. Bitburg-Prüm. Erste Ergebnisse einer Probensondage. *Arch. in Rheinland-Pfalz* (2004), 64–67.
- CROOM 2000 A. Croom: *Roman Clothing and Fashion*. Stroud, 2000.
- CSALOG 1941 Csalog J.: Későrómai téglasírok Mucsfán-Spättrömische Gräber in Mucsfa, Kom.Tolna. *ArchÉrt* 38.(1941)
- DALTON 1901 O.M. Dalton: *Early Catalogue of early christian antiquities and objects from the christian east, in the department of British and mediaeval antiquities and Ethnography of the British Museum*. London, 1901.
- DANDRIDGE 2000 P. Dandridge: Idiomatic and Mainstream. The Technical Vocabulary of the Late Roman Crossbow Fibula. *Metropolitan Museum Journal*, Vol.35. (2000)

- DEGANI 1959 M. Degani: Il Tesoro romano barbarico di Reggio Emilia. Firenze, 1959.
- DELBRUECK 1933 R. Delbrueck: Spätantike Kaiserporträts. Berlin/Leipzig, 1933.
- DEPPERT-LIPPITZ 1993 B. Deppert-Lippitz.: L'opus interrasile des orfèvres romains. In: Outils et ateliers. (1993), 69-72.
- DEPPERT-LIPPITZ 1995 B. Deppert-Lippitz.: Goldene Schmuck der Spätantike. In: Die Schraube zwischen Macht und Pracht. Das Gewinde in der Antike. (1995), 113-141.
- DEPPERT-LIPPITZ 2000a B. Deppert-Lippitz: A Late Antique Crossbow Fibula in the Metropolitan Museum of Art. In: Metropolitan Museum Journal 35 (2000), 39-71.
- DEPPERT-LIPPITZ 2000b B. Deppert-Lippitz: Late Roman and Early Byzantine Jewelry. In: K. R. Brown – D. Kidd – C. T. Little: From Attila to Charlemagne: Arts of the Early Medieval Period in the Metropolitan Museum of Art. (New York, 2000)
- DEPPERT-LIPPITZ 2007 B. Deppert-Lipptz: Überlegungen zur goldenen Zwiebelknopffibel aus dem gepidischen Fürstengrab Apahida I. Annales Universitatis Apulensis Series Historica, 11/I. (2007), 28-43.
- DESCHLER-ERB 2000 E.Deschler-Erb: Niellierung auf Buntmetall: Ein Phänomen der frühenrömischen Kaiserzeit. KJb 33 (2000) 383–396.
- DONATI-GENTILI 2005 A. Donati - G. Gentili: Costantino il Grande. La civiltà al bivio tra Occidente e Oriente. (Milano, 2005)
- DRESCHER 1959 H. Drescher: Ein Beitrag zur Technik römischer Zwiebelknopffibeln. Germania 37 (1959), 170-179.
- DUMANOV 2006 B. Dumanov: Brooches with Medaillons: Insignia and Largitiones or just Adornments? Ancient West & East 6 (2007), 161-175.
- DUMAS 1982 F. Dumas: La tombe de Childéric, père de Clovis. Paris, 1982.

- DYHRFJELD-JOHNSEN 2013 M.D. Dyhrfjeld-Johnsen: Danish Hacksilber hoards: a status report. In: K. Painter, K. – F. Hunter: Late Roman Silver: The Traprain Treasure in Context. (2013), 321-338.
- EGER 2012 Chr. Eger: Spätantikes Kleidungszubehör aus Nordafrika I. Die Funde der spätesten römischen Kaiserzeit und der vandalischen Zeit. Münchener Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie 5 (2012)
- EHLING 2011 K. Ehling: Das Christogramm als magisches Siegeszeichen – Zum konstantinischen Silbermedaillon des Jahres 315. In: Kay Ehling-Gregor Weber (ed.): Konstantin der Grosse zwischen Sol und Christus. Zaberns Bildbände zur Archäologie. (2011), 27-32.
- ENGEMANN 1972 J. Engemann: Anmerkungen zu spätantiken Geräten des Alltagsleben mit christlichen Bildern, Symbolen und Inschriften. Jahrbuch zur Antike und Christentum 15. (1972), 154-173.
- ENGEMANN 2005 J. Engemann: Diplomatische "Geschenke" – Objekte aus der Spätantike. Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte 4, (2005), 39-64.
- ENGEMANN 2006 J. Engemann: Kranz. In: Reallexikon für Antike und Christentum. Bd. 21. Lfg. (2006), 1006-1034.
- ERICE-LACABE 1995 R. Erice-Lacabe: Las fibulas del nordeste de la Península Ibérica. Zaragoza, 1995.
- ETTLINGER 1973 E. Ettlinger: Die römischen Fibel in der Schweiz. Bern, 1973.
- FACSÁDY 2009 A. Facsády: Aquincumi ékszerek – Jewellery in Aquincum. Az Aquincumi Múzeum gyűjteménye 1. (Budapest; 2009)
- FINÁLY 1889 Finály H.: Az apahidai lelet. ArchÉrt 9 (1889), 305-320.

- FEUGÈRE 1985 M. Feugère: Les fibules en Gaule méridionale, de la Conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C. Suppl. 12 à la Rev. Arch. Narb. (1985)
- FISCHER 2012 T. Fischer: Die Armee der Caesaren. Archäologie und Geschichte. Regensburg, 2012.
- FLOINN 2012 R. Ó Floinn: A review of Early Christianity in Irealnd based on the most current archaeological research. In: O. Heinrich-Tamáska - N. Krohn – S. Ristow: Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund. Christianisation of Europe : Archaeological Evidence for it's Creation, Development and Consolidation. Internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch Gladbach (2010), 11-36.
- FOLTZ 1979 E. Foltz: Einige Beobachtungen zu Antiken Gold-und Silberschmiedetechniken. Archäologisches Korrespondenzblatt 9 (1979), 213-222.
- FREIBERGER-GSCHWANTLER 1999 V. Freiberge – K. Gschwantler: Beobachtungen zu Herstellungstechnik und Tragweise der Goldkette. In: Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó. (1999), 97-111.
- GARBSCH-OVERBECK 1989 Jochen Garbsch – Bernhard Overbeck: Spätantike zwischen Heidentum und Christentum. (München, 1989)
- GÁSPÁR 1982 Gáspár D.: Fejábrázolások a királyszentistváni ládikavereten. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16 (1982), 21-26.
- GÁSPÁR 1993 Gáspár Dorottya: When did Chi-rho become a Christian Symbol? In: Arce, J. – Burkhalter, F. (edd.): Bronces y religión romana: actas del XI Congreso Internacional de Bronces Antiguos 1993. Madrid, (1993), 207-212.

- GÁSPÁR 2002 Gáspár Dorottya: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. B.A.R. IS 1010. (Oxford, 2002)
- GÁSPÁR 2008 Gáspár Dorottya: Pannonia kereszténysége. A mai Magyarország területén I. (Budapest, 2008)
- GENČEVA 2004 E. Genčeva: Rimskite fibuli ot Bălgarija ot kraia na 1 v. pr. n.e. dokraia na 6 v. na n.e., Veliko Tărnovo. (2004)
- GERHARZ 1987 R.R. Gerharz: Fibeln aus Afrika. Saalburg Jahrb. 43(1987), 77–107.
- GREMPER 1887 W. Gremper: Der Fund von Sackrau. (Brandenburg-Berlin, 1887)
- GREMPER 1888 W. Gremper: Der II. und III. Fund von Sackrau. Berlin (1888)
- GSCHWIND 2004 M. Gschwind: Abusina. Das römische Auxiliarkastell Eining an der Donau vom 1. bis 5. Jahrhundert n. Chr. (München, 2004)
- GUARDUCCI 1978 M. Guarducci: "Dal gioco letterale alla crittografia mistica." ANRW, Principat 16/2, 1736–1773.
- GUGGISBERG 2013 M. M. Guggisberg: Silver and donatives: non coin exchange within and outside the Roman Empire. IN: TRAPRAIN LAW 2013, 193–214.
- HARALAMBIEVA 1990 Lukovič ni fibuli vāv Varnenskija Muzej / Zwiebelknopffibeln im Varner Museum, Izvestija (Varna), 26 (41), 79–98.
- HARHOIU 1977 R. Harhoiu: The fifth-century A.D. treasure from Pietroasa, Romania, in the light of recent research. B.A.R. Supplementary Series (1977)
- HAUPT 1973 D. Haupt: Spät römisches Grab mit Waffenbeigabe aus Bonn. Archeologie en historie. (1973), 315–326.
- HAUSER 1992 S. Hauser: Spätantike und Frühbyzantinische Silberlöffel. Bemerkungen zur Produktion von

- Luxusgütern im 5. bis 7. Jahrhundert. Hahrbuch für Antike und Christentum 19 (1992)
- HATTATT 2000 R Hattatt: A Visual Catalogue of Richard Hattatt's Ancient Brooches. London, 2000.
- HAYES 1972 J.W. Hayes: Late Roman Pottery. London, 1972.
- HEKLER 1910 Hekler A.: Római ezüst övdíszek. ArchÉrt 30 (1940), 242-249.
- HENNING 1991 J. Henning: Schmiedegräber nördlich der Alpen. Germanisches Handwerk zwischen keltischer Tradition und römischem Einfluß. Saalburg Jahrbuch 46 (1991), 65-82.
- HEID 2006 S. Heid: Kreuz. In: Reallexikon für Antike und Christentum. Bd. 21. (Lfg. 162/169), 1099-1126.
- HEURGON 1958 J. Heurgon: Le Tresor de Ténes. Paris, 1958.
- H.KELEMEN 1997 H.Kelemen Márta: Későrómai sírok a nyergesújfalui tábor temetőjéből. KMMÉ 5 (1997), 399-424.
- HUDÁK-NAGY 2009 Hudák K. – Nagy L.: Megfestett Mennyország. (Pécs, 2009)
- HURTADO 2006 L. Hurtado: The Staurogram the Early Christian Manuscripts: The earliest visual reference to the crucified Jesus? In: T. J. Kraus – T. Niklas (edd.): New Testament manuscripts: Their text and their world. Text and Editions for New Testament Study 2. Leiden/Boston, 2006, 207-226.
- HOREDT 1972 K Horedt: Das zweite Fürstengrab von Apahida. Germania 50 (1972), 174-220.
- IVANOV 1972 T. Ivanov: Représentations de Constantin Ier et de ses fils sur les en forme de bulbe de Bulgarie. Arheologija Sofija 14 (1972), 9-29.
- IVANOVSKI 1984 M. Ivanovski: A Late-Antique Grave from Taranesh, in: Ziva Ant. 34 (1984), 219-226
- JOBST 1975 W. Jobst: Die römischen Fibeln aus Lauriacum. Forschungen in Lauriacum 10. Linz, 1975.

- JOVANOVIĆ 1975 Les fibules cruciformes dans la collection antique du Musée National de Niš. Zbornik Narod. Muz.Arh. Beograd 8 (1975), 235-245.
- KAUFMANN-HEINIMANN 2003 A. Kaufmann-Heinimann: Das spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst (Hrsgb. Martin A. Guggisberg) Forschungen in Augst Bd. 34. Augst, 2003.
- KAZANSKI-PÉRIN 1996 M. Kazanski - P.Périn: La tombe de Childéric et la question de l'origine des parures du style cloisonné, in: Antiquités nationales 28 (1996), 203-209.
- KELLER 1971 E. Keller: Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. MBVF 14. München, 1971.
- KELLNER 1968 W. Kellner: Libertas und Christogramm. Motivgeschichtliche Untersuchungen zur Münzprägung des Kaisers Magnentius (350-353). Karlsruhe, 1968.
- KISS 1987 Kiss A.: Über ein Insigne des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). Az apahidai gepida király, Omharus egyik jelvényéről. FolArch 38 (1987), 193-217.
- KISS 1991 Kiss, A.: Die „barbarischen“ Könige des 4-7. Jahrhunderts im Karpatenbecken, als Verbündeten des Römischen bzw. Byzantinischen Reiches. ComArchHung 12/1, (1991)
- KISS 1999 Kiss A.- B. Walcher: Szilágysomlyó. A gepida királyok aranykincsei. (Budapest, 1999)
- KOLB 1973 F. Kolb: Römische Mäntel. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts 80 (1973), 69-167.
- KOSCEVIC 1980 R. Koscevic: Anticke Fibule s Podrucja Siska. Zagreb, 1980.
- KRAUSE 1995 R. Krause: Das Gewinde in der Antike. In: Die Schraube zwischen Macht und Pracht. Das Gewinde in

- der Antike. Exhibition Catalogue. Sigmaringen, 1995, 23-55.
- KOVRIG 1937 Kovrig I.: A császárkori fibulák főformái Pannoniában. DissPann. II,4. Budapest, 1937.
- KUHNEN 1988 Zwiebelknopffibeln aus Palaestina und Arabia Überlegungen zur Interpretation einer spätrömischen Fibelform. Zeitschrift des Deutschen Palaestina Vereins 104 (1988), 92-124.
- LÁNYI 1972 Lányi V.: Spätrömische Gräberfelder in Pannonien. ActaArchHung 24 (1972), 64-213.
- LAUR-BELART 1959 Rudolf Laur-Belart: Ein frühchristliches Grab aus Basel. Ur-Schweitz XXIII/4 (1959), 57-71.
- LEBECQ 2004 S. Lebecq: The two faces of King Childeric: History, archaeology, historiography. In: Walter Pohl, Maximilian Diesenberger (Hrsg.): Integration und Herrschaft. (Wien, 2002), 19-132.
- LIPOLIS-GIL 2010 I. Baldini Lipolis – J. Pinar Gil: Osservazione sul Tesoro di Reggio Emilia. In: Ipsam Nolam barbari vastaverunt. L'Italia e il Mediterraneo occidentale tra il V secolo e l'età del VI. Atti del Convegno internazionale di studi (Cimitile-Nola-Santa Maria Capua Vetere, 18-19 giugno 2009), a cura di Carlo Ebanista e Marcello Rotili. Cimitile, 2010, 113-128.
- LOHMEYER 1970 E. Lohmeyer: Alpha und Omega. In: Reallexikon für Antike und Christentum. Bd. 1. (Lfg. 1/8) 1-3.
- LOIZELL-COQUELLE 1977 Loizell, M. – Coquelle, J.: Le cimetière gallo-romain du Bas-Empire de Merteville. Cahiers Archeologique de Picardie 4 (1977), 151-203.
- MACKRETH 2011 D. F. Mackreth: Brooches in Late Iron Age and Roman Britain. Oxford, 2011.
- MALTE-JOHANSEN 1994 I. Malte-Johansen: Rings, fibulae and buckles with imperial portraits and inscriptions. JRA 7 (1994), 223-242.

- MAĆZYŃSKA 2004 M. Maćzyńska: Sakrau. In: RGA 26 (2004) 320-325.
- MADYDA-LEGUTKO 1991 Madyda-Legutko, R.: Importe von metallenen Gürtelteilen des römischen Heeres im mitteleuropäischen Barbaricum. *Archeologia Warszawa* 42 (1991), 85-115.
- MARINÉ ISIDRO 2001 M. Mariné Isidro: *Fibulas romanas en Hispania: la Meseta*. Madrid, 2001.
- MARTIN 1984 M. Martin: Zur Entwicklung des Esslöffels in römischer und nachrömischer Zeit. In: *Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst*. (Ed. Cahn, H.A.-Kaufmann-Heinimann A.) Derendingen (1984) 76-96.
- MARTIN 2013 M.Martin: The Traprain objects before hacking: the assembly compared with other late Roman hoards. In: *TRAPRAIN TREASURE 2013*, 263-274.
- MIGOTTI 1997 B. Migotti: *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia)*. BAR IS 684. Oxford, 1997.
- MIGOTTI 2008 B. Migotti: *Lukovičaste fibule s portretima na području rimskog carstva / The crossbow brooches with portraits in the Roman Empire*. Zagreb, 2008.
- MRÁV 2010 Mráv Zs.: Egy késő3. századi, niellóberakással díszített, középgyűrűs bronz szíjvégveret Brigetióból. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumk Közleményei* 16 (2010), 13-40.
- MÜLLER 2010 Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta. *Castellum Pannonicum Pelsonense 1. Budapest–Keszthely–Leipzig–Rahden* 2010.
- NAGY L. 2013 Nagy L.: Túlvilági elképzelések és értelmezési problémák a pécsi késő római-ókeresztény temetőben. *Műemlékvédelem* 2013, 1-12.

- NAGY L. 2014 Nagy L.: Kádár Zoltán és a pannoniai provinciák ókeresztény emlékeinek ikonográfiája. (Műemlékvédelem 2014 -Sajtó alatt)
- NOLL 1974 R. Noll: Eine goldene „Kaiserfibel“ aus Niederemmel vom Jahre 316. Bonner Jahrbuch 174 (1974), 221-244.
- OBERFRANK 1986 Oberfrank, F.: Az aranyművesség története. Budapest, 1986.
- ORTISI-PRÖTTEEL 2002 S. Ortisi – P.M.Pröttel: Römische Kleinfunde aus Burghöfe. 1. Die früh- und mittelmittelalterlichen Fibeln. (2002)
- PATEK 1942 Patek E.: A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete, DissPann II: 19. (1942)
- PAUL 2011 M. Paul: Fibeln und Gürtelzubehör der späten römischen Kaiserzeit aus Augusta Vindelicum/Augsburg. (2011)
- PEKÁRY 1955 PEKÁRY T., Későrómai sírok Fenékpusztán. Spätrömische Gräber in Fenékpuszt. ArchÉrt LXXXII. (1955) 19-29.
- PETKOVIĆ 2010a S. Petković: Crossbow fibulae from Gamzigrad (Romuliana). STARINAR 60 (2010), 111-136.
- PETKOVIĆ 2010b S. Petković : Rimske fibule u Srbiji od I do V veka n.e. (2010)
- PETRU-PETRU 1978 S. Petru – P. Petru: Neviodunum (Drnovo pri Krskem) Ljubljana, 1978.
- PÉTERFI 1993 Péterfi Zs.: A Bátaszék-Kövesd pusztai későrómai temető. WMMÉ 18 (1993), 47-128.
- PILET 1999 C. Pilet: Une contribution à l'histoire des populations: l'archéologie funéraire en basse normandie. In: j. Decaens/a. M. Flambard hérischer (hrsg.), ESTMA III. Actes du iii e colloque européen des professeurs d'archéologie médiévale, (caen 1999) 1133–1144.
- POPOVIĆ 1997 I. Popović: Masterpieces of Roman Goldsmith. Belgrad, 1997.

- POPOVIĆ 2007 I. Popović: Gilt fibula with Christogram from Imperial Palace in Sirmium. STARINAR 57 (2007), 101-112.
- PÓCZY-ZSIDI 2000 Póczy K. – Zsidi P.: Ókeresztény emlékek Aquincumban. A BTM Aquincumi Múzeumának kamara kiállítása a Millenium alkalmából. Budapest, 2000.
- PROHÁSZKA 2004 Prohászka P.: Az osztropataikai vandál királýsír. Esztergom, 2004.
- QUAST 2010 D. Quast: Symbolic Treasures in Barbarian Burials (3rd-7th century AD). In: Oggetti-simbolo: produzione, uso e significato nel mondo antico Alma Mater Studiorum - Università di Bologna Ornamenta 3 a cura di Isabella Baldini Lippolis, Anna Lina Morelli. (2010), 253-268.
- PRÖTTEL 1988 P. M. Pröttel: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln. JRGZM 35/1 (1988), 347-371.
- RADNÓTI 1939 Radnóti A.: Római kutatás Ságváron. ArchÉrt 52 (1939), 148-164.
- REDŽIĆ 2006 S. Redžić: Nalazi rimskih íbule na nekropolama Viminacijuma. Beograd, 2006.
- RICHTER 2004 M. Richter: Wozu hatte Childerich einen Siegelring? RGA 41 (2004), 359-366.
- RIEGL 1989 A. Riegl: A későrómai íparművészet. Művészet és elmélet. Budapest, 1986.
- RIHA 1979 E. Riha: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Forsch. in Augst 3 (Augst, 1979).
- RISTOW 2007 S. Ristow: Frühes Christentum im Rheinland. Die Zeugnisse der archäologischen und historischen Quellen an Rhein, Maas und Mosel. Köln, 2007.
- SAUER 1958 J. Sauer: Christusmonogramm. In: Lexikon für Theologie und Kirche. 2. Aufl. Bd.2. Freiburg i. Br. 1958, 1177-1178.
- SALAMON-

- BARKÓCZI 1970
Salamon Ágnes- Barkóczy László: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Aregia XI. 35-80.
- SCHRAUBE 1995
Die Schraube zwischen Macht und Pracht. Das Gewinde in der Antike. (1995)
- SCHMAUDER 2002
M. Schmauder, Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Süd-osteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen dem spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht aufgrund der archäologischen Quellen. (2002)
- SCHMIDT 2000
W. Schmidt: Spätantike Gräberfelder in den Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. Saalburg Jahrbuch 50 (2000), 213-441.
- SCHÜRMANN 1995
A. Schürmann: Die Überlieferung antiker Autoren. In: SCHRAUBE 1995, 55-76.
- SEUSO 2012
Visy Zs. - Mráv Zs. (ed.): A Seuso-kincs és Pannonia. (I.) The Seuso Treasure and Pannonia, Vol.I. (2012)
- SELDMAYER 1995
H. Sedlmayer: Die römischen Fibeln von Wels (Wels 1995)
- SOMMER 1984
M. Sommer: Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich. Bonner Hefte zur Vorgeschichte 22. (1984)
- SOUPAULT 2003
V. Soupault: Les éléments métalliques du costume masculin dans les provinces romaines de la mer Noire IIIe-Ve s. ap. J.-C., British Arch. Rep. Internat. Ser. 1167 (Oxford 2003)
- SPIER 2007
J. Spier: Late Antique and Early Christian Gems (Spätantike - Frühes Christentum - Byzanz). (2007)
- SPIER-HINDMAN 2012
J. Spier – S. Hindman: Byzantium and the West: Jewelry in the First Millennium. (2012)

- STOLZ 2010 I. Stolz, The Evidence for Jewellery Production in Constantinople in the Early Byzantine Period. IN: Chris Entwistle and Noël Adams , *Intelligible Beauty. Recent research on Byzantine jewellery.* (2010), 33-39.
- STOUT 1994 A. Stout: Jewelry as a Symbol of Status in the Roman Empire. In: *The World of Roman Costume.* (eds. J. L. Sebesta - L. Bonfante), 77-100.
- SÜSSENBACH 1983 U. Süssenbach: Die Konstantinischen Prinzen des Goldglases von Köln-Braunsfeld. *Wallraf-Richartz Jahrbuch* 44 (1983), 11-27.
- SWIFT 2000 E. Swift: *Regionality in Dress Accessories in the Late Roman West.* London, 2000.
- SWIFT 2009 E. Swift: *Style und Function in Roman Decoration.* London, 2009.
- SZÖNYI 2002 Szőnyi E.: *Altchristliche Funde im Xantus János Museum, Győr.* *Zalai Múzeumok* 11 (2002), 43-50.
- THEUNE-GROSSKOPF 1995 B. Theune-Grosskopf: *Zwiebelknopffibeln und ihre Träger- Schmuck und Rangabzeichen.* In: *Die Schraube zwischen Macht und Pracht. Das Gewinde in der Antike.* Exhibition Catalogue. Sigmaringen, 1995, 77-112.
- TOTH 2010 B. L.Toth: The Six Techniques of Pierced Openwork Jewellery. IN: Chris Entwistle and Noël Adams , *Intelligible Beauty. Recent research on Byzantine jewellery.* (2010), 1-13.
- TOTH 2012 Identifying pierced gold jewellery made in the imperial workshops of the palaces of Constantinople and Ravenna.in the 5th century on technical and historical grounds.(2012), 277-298.
- TÓTH 1985 Tóth E.: *Római gyűrűk és fibulák. Évezredek, évszázadok kincsei* 3. Budapest, 1985.

- TÓTH 1991 Tóth E.: Későrómai ezüstkánál Bajnáról. *FolArch* 42 (1991), 85-116.
- TÓTH 1994 Tóth E.: Későrómai sír Tihanyból. A lemezből készült hagymafejes fibulák tipológiájához. *FolArch* 43 (1994), 127-166.
- TÓTH 1997 Tóth E.: A későantik ifjúarckép- medaillonok értelmezéséhez. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 1997, 363-387.
- TÓTH 1998-1999 Tóth Endre: Heidnisch oder christlich? *FolArch* XLVII 117-130.
- TÓTH 2000 Tóth E.: Zwiebelknopffibel aus Goldblech von Degoj (Goldfibel des Ostgoten Theoderich?). *Specimina Nova* 16 (2000), 201-211.
- TÓTH 2008 Tóth E.: A székesfehérvári ókeresztény korláttöredék. *ArchÉrt* 133 (2008), 49-66.
- TÓTH 2012 Tóth E.: A Seuso-kincs: egy Észak-pannoniai ezüstkincs. The Seuso treasure: a Silver Hoard from North-Pannonia. In: Visy Zs. - Mráv Zs. (ed.): *A Seuso-kincs és Pannonia. (I.) The Seuso Treasure and Pannonia, Vol.I.* (2012), 64-80.
- TRAPRAIN TREASURE 2013 Painter, K. - Hunter F. (ed.): *Late Roman Silver: The Traprain Treasure in Context*. (2013)
- VAN BUCHEM 1966 H. J. H. van Buchem: De gouden speld van Julianus. *Numaga* 13 (1966), 49-104.
- VANYÓ 1988 Vanyó L.: *Az ókeresztény művészet szimbólumai.* Budapest, 1988.
- VÁGÓ-BÓNA 1976 Vágó E. - Bóna I.: *Die Gräberfelder von Intercisa.* Budapest, 1976.
- VISY 2002 Visy, Zs.: Amicitia et invidia. Diokletians Beziehungen zu seinen Mitregenten. *Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 42. (2002/1-4.), 173-180.

- VISY 2008 Visy, Zs.: A pannoniai Seuso-kincs. *Alba Regia* 37, (2008), 213-219.
- VISY 2012 Visy Zs.: A Seuso-kincs ismert darabjai. In: *A Seuso-kincs és Pannonia. The Seuso Treasure and Pannonia.* (Budapest, 2012) 213-219.
- YEROULANOU 1999 A. Yeroulanou: *Diatrita*. Athen, 1999.
- YEROULANOU 2010 A. Yeroulanou, Important Bracelets in Early Christian and Byzantine Art. In: Chris Entwistle and Noël Adams, *Intelligible Beauty. Recent research on Byzantine jewellery.* (2010), 40-49.
- WALLRAF 2001 M. Wallraf: *Christus verus Sol. Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike*. Münster, 2001.
- WEBER 1998 G. Weber: *Kaiser, Träume und Visionen in Prinzipat und Spätantike*. Eichstätt, 1998.
- WEBER 2011 G. Weber: Mit göttlicher Hilfe – Träume und Visionen Konstantins vor der Schlacht an der Milvischen Brücke. In: Kay Ehling, Gregor Weber (ed.), *Konstantin der Grosse zwischen Sol und Christus. Zaberns Bildbände zur Archäologie.* (Darmstadt, 2011.) 21-27.
- WIENAND 2011 Ein Abschied in Gold – Konstantin und Sol Invictus. In: Kay Ehling, Gregor Weber (ed.), *Konstantin der Grosse zwischen Sol und Christus. Zaberns Bildbände zur Archäologie.* (Darmstadt, 2011.), 53-64.
- WOLTERS 1998 J. Wolters: Goldschmied, Goldschmiedekunst. In: *RGA* 11 (1998), 362-386.
- ZABEHLICKY 1979 H. Zabehlicky: Zwiebelknopffibeln als Kennzeichen von Soldaten auf spätrömischen Denkmälern. In: *Roman Frontier Studies XII. BAR (S) 71.* Oxford, 1979, 1099-1111.

Források

Euszebiosz: Egyháztörténet. (ford. Baán István) Ókeresztény Írók 2. Szent István Társulat (1983)

Lactantius: A keresztényüldözők halála. In: Az isteni gondviselésről. (ford. Adamik Tamás). Helikon Kiadó

Szent Biblia azaz Istennek Ó és Újtestamentomában foglaltatott egész Szent Írás (ford. Károli Gáspár)

X.ÁBRÁK

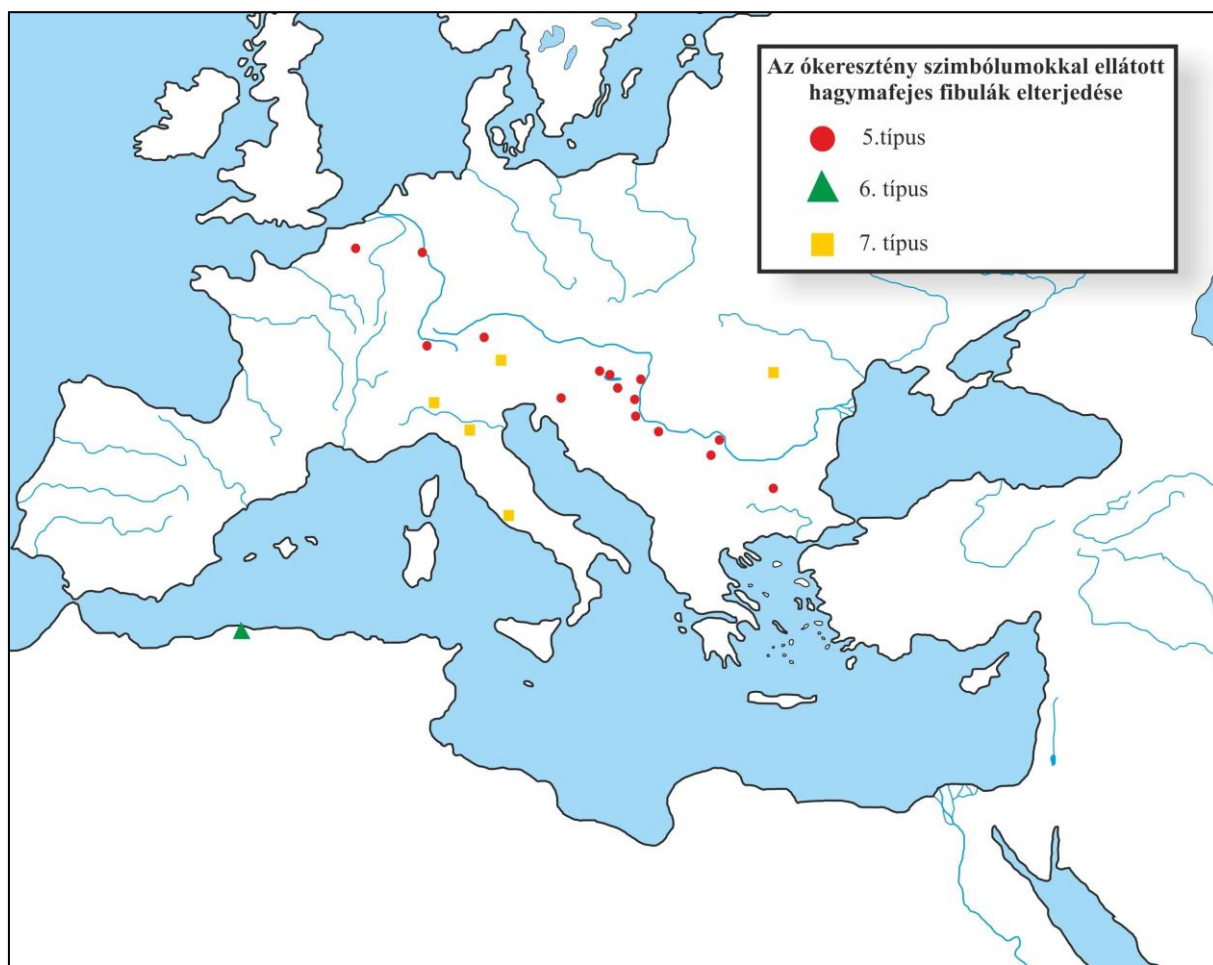
<i>Sor- szám</i>	<i>Lelőhely</i>	<i>Kengyel</i>			<i>Tűtartólemez és tűtartózárolémez</i>				
		Krisztus- monogram	Sztaurogram	Portré	Krisztus- monogram	Sztaurogram	Alpha és ómega	Portré	Volutapár
<i>Kat.1.</i>	<i>Bátaszék- Kövesdpusztá</i>				<i>1</i>				<i>4</i>
<i>Kat.2.</i>	<i>Bonn</i>				<i>1</i>		<i>1</i>		<i>4</i>
<i>Kat.3.</i>	<i>Basel- Aeschenvorst adt</i>	<i>1</i>		<i>2</i>				<i>2</i>	<i>4</i>
<i>Kat.4.</i>	<i>Gamzigrad / Romuliana</i>				<i>1</i>				
<i>Kat.5.</i>	<i>Marteville</i>			<i>2</i>	<i>1</i>			<i>2</i>	<i>4</i>
<i>Kat.6.</i>	<i>Prahovo/ Aquae</i>				<i>1</i>		<i>1</i>		<i>3</i>
<i>Kat.7.</i>	<i>Ságvár 7.</i>					<i>1</i>			<i>3</i>

Kat.8.	<i>Ságvár</i>				2				4
Kat.9.	<i>Tihany-Sajkód</i>				1				3
Kat.10.	<i>Dunaújváros-Öreghegy</i>				1				3
Kat.11.	<i>Neviodunum</i>			4	1			4	3
Kat.12.	<i>Niš/Naissus</i>				1				n.a.
Kat.13.	<i>Osijek/Mursa</i>	2		1					4
Kat.14.	<i>Sirmium</i>					1	1		3
Kat.15.	<i>Somlóvásárhely</i>	1		3	1	1		2	4
Kat.16.	<i>Ismeretlen (London?)</i>			3	1			2	3
Kat.17.	<i>Ismeretlen (Arrabona?)</i>				1		1		3
Kat.18.	<i>Ismeretlen</i>	1			1			1	4
Kat.19.	<i>Ismeretlen</i>			5	1		1	1	3
Kat.20.	<i>Ismeretlen</i>	1		2				2	4
Kat.21.	<i>Ténés</i>					1			3

1. ábra: A szimbólumok száma és megjelenése az 5-6. típusú fibulákon

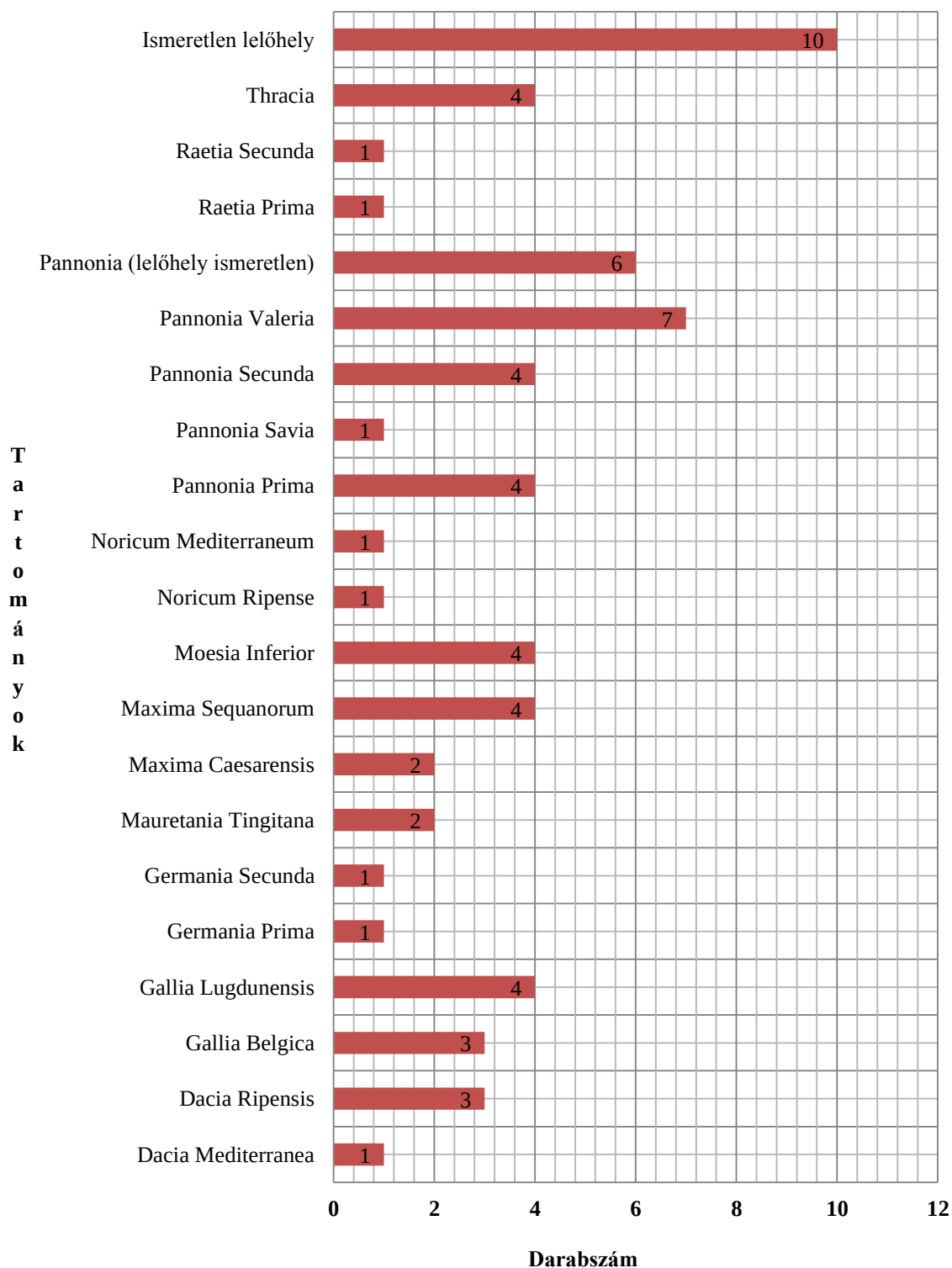
Sír száma	Tájolás	5. típusú hagymafejes fibula	Ezüst övcsat		Ezüst szíjvég		Egyéb melléklet	Záróérem	Irodalom
			Ovális	Téglalap alakú	Amphora formájú	Szív alakú			
7	ÉNy-DK	x	na.	na.	na.	na.	Üvegedények töredékei: 1. Barkóczy 120. típus 2. Metszett díszű edény	-	<i>Schmidt 2000. 359.</i>
20	ÉNy-DK	x	x		x		-	-	<i>Burger 1966. 102.; Schmidt 2000. 361.</i>
97	Ny-K	x		x			Vas ár	-	<i>Burger 1966.108.; Schmidt 2000.367.</i>
114	Ny-K	x					-	-	<i>Burger 1966.110.; Schmidt 2000.368.</i>
198	ÉNy-DK	x	x				Üvegtöredékek	-	<i>Burger 1966.119.; Schmidt 2000.374.</i>
212	Ny-K	x	x				Vaskés	Iulianus (355/61)	<i>Schmidt 2000.375.</i>
249	ÉNy-DK	x		x		x	1.Vaskés 2. Bőr erszény maradványai	II. Constantius (350/55)	<i>Schmidt 2000.378.</i>
253	Ny-K	x		x			Üvegtöredékek	Valens (375/78)	<i>Schmidt 2000. 378.</i>
257	ÉNy-DK	x	x		x		Üvegpohár: Barkóczy 47. típus	-	<i>Schmidt 2000. 379.</i>
310	Ny-K	x					Üvegtöredékek	-	<i>Burger 1966. 131.; Schmidt 2000. 383.</i>

2. ábra: A ságvári temető 5-6. típusú hagymafejes fibulákat tartalmazó sírjainak mellékletei

3. ábra: Ismert lelőhelyű, ókeresztény szimbólumokkal díszített hagymafejes fibulák elterjedése a Római Birodalomban

Portréábrázolással díszített hagymafejes fibulák megoszlása a Római Birodalom tartományaiban

4. ábra: Portréábrázolással díszített hagymafejes fibulák megoszlása a Római Birodalom tartományaiban

XI.TÁBLÁK

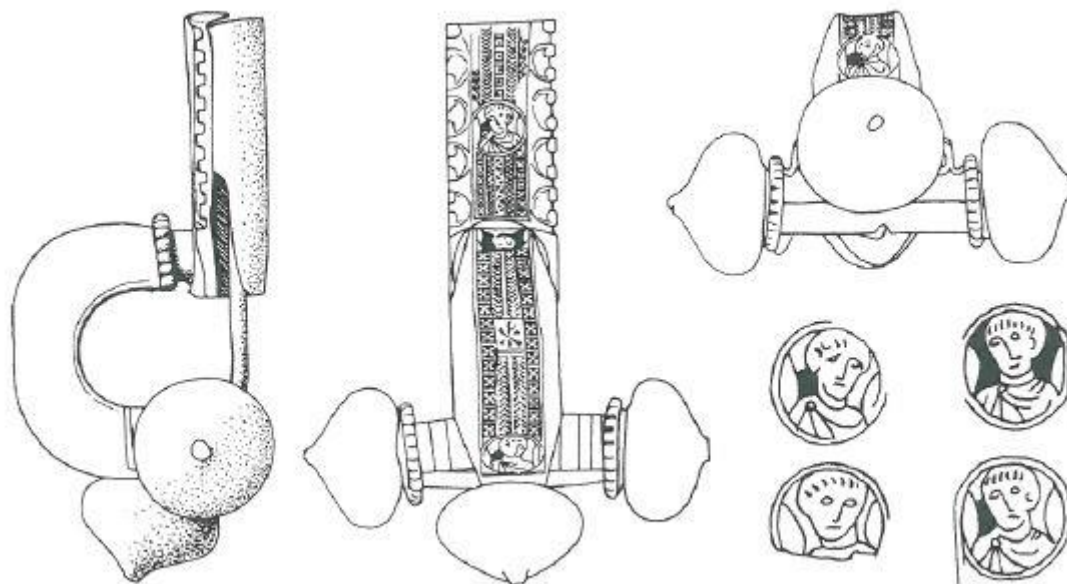

I. tábla: A bátaszéki fibula felülnézete és tűtartójának zárólemeze
(Forrás: Renate Pillinger, a Wosinsky Mór Megyei Múzeum engedélyével)

II. tábla: A bonni fibula felülnézete és tűtartójának zárólemeze

(Forrás: Ristow 2008)

III. tábla: A baseli fibula felülnézete és oldalnézete

(Forrás: Faccani 2012)

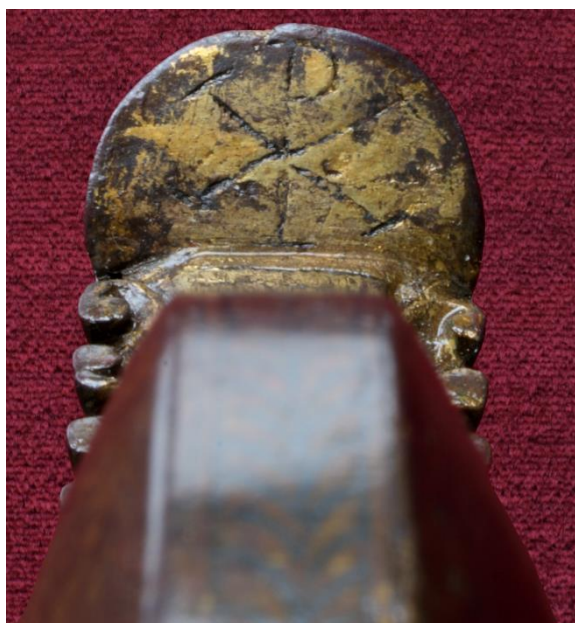
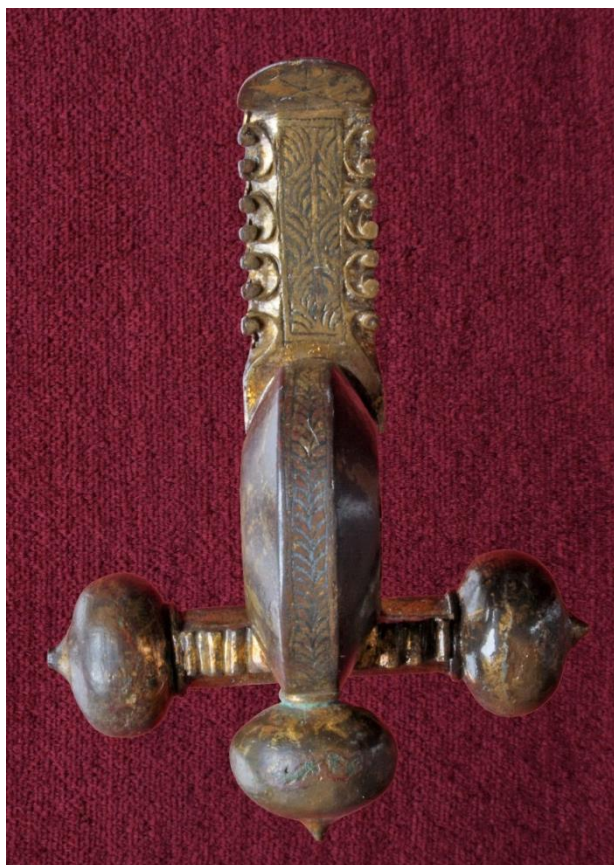
IV. tábla: A ságvári 20. sír hagymafejes fibulájának oldalnézete és tűtartólemeze

Forrás: Dabasi András, a Magyar Nemzeti Múzeum engedélyével

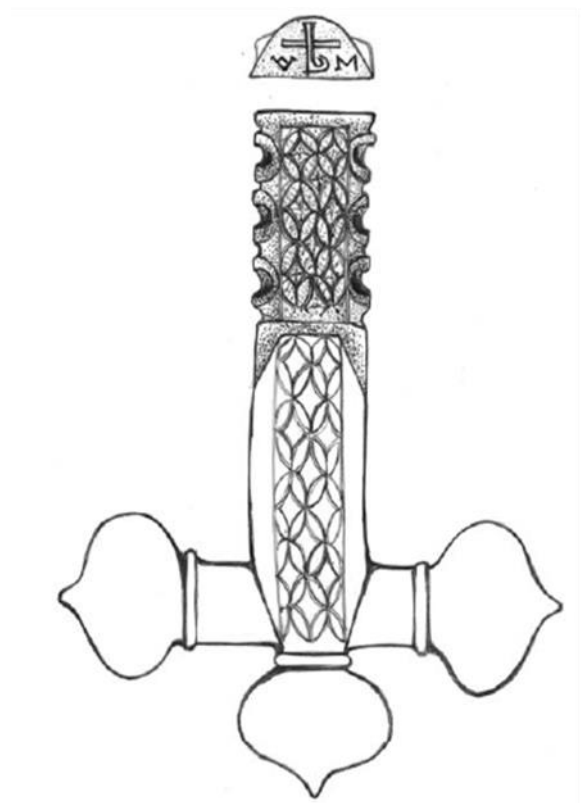
V. tábla: A tihanyi fibula felülnézete és tűtartójának zárólemeze a Krisztus-monogrammal

Forrás: Dabasi András, a Magyar Nemzeti Múzeum engedélyével

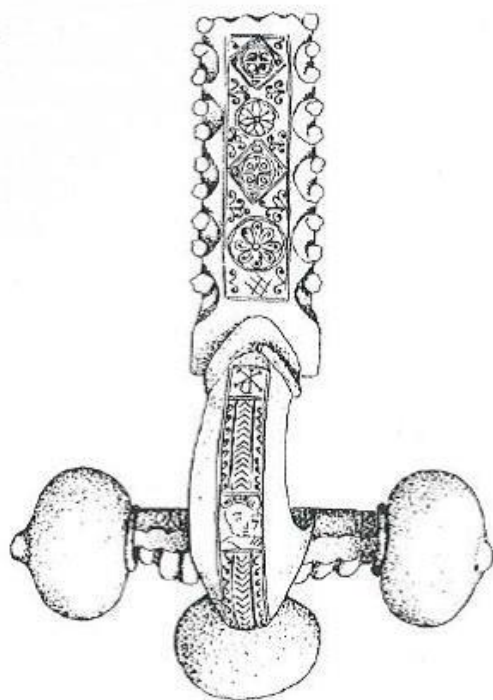
VI. tábla: Az intercisai fibula felülnézete és tűtartójának zárólemeze

Forrás: Intercisa Múzeum

VII. tábla: A sirmiumi fibula rekonstrukciós rajza és fennmaradt tűtartó- és zárólemeze

Forrás: Popović 2007, Fig.1-2.

VIII. tábla: A mursai fibula felülnézete és kengyelének díszítése

Forrás: Migotti 2008, Fig.9.

IX. tábla: A ságvári 7. sír hagymafejes fibulájának oldalnézete és tűtartójának sztaurogrammal díszített zárólemeze

Forrás: Dabasi András, a Magyar Nemzeti Múzeum engedélyével

X. tábla: A Ténés-i fibula felülnézete és tűtartójának zárólemeze

Forrás: HEURGON 1958

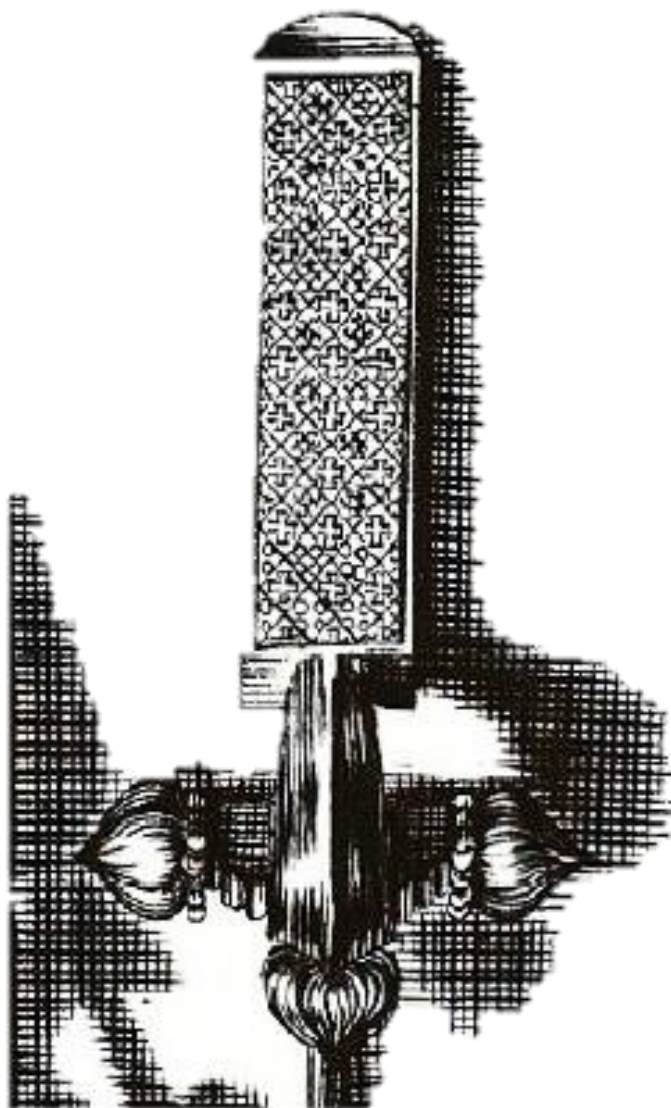
XI. tábla: A Metropolitan Múzeumban őrzött hagymafejes fibula

Forrás: Dandridge 2010

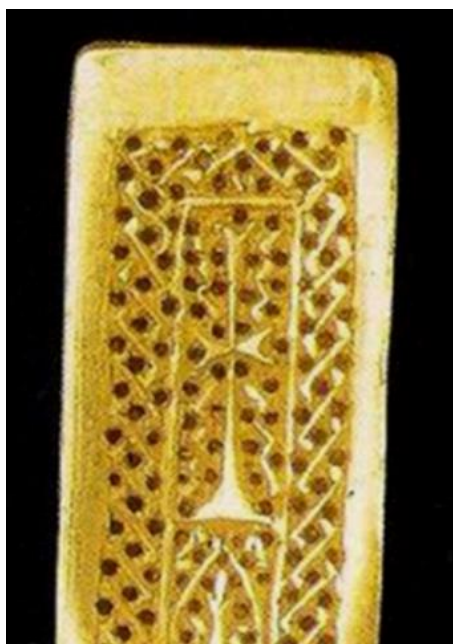
XII. tábla: A Palatinusi fibula

Forrás: AIMONE 2011

**XIII. tábla: A Childerich sírból előkerült, görög keresztekkel díszített
fibula rajza**

Forrás: Böhner 1981

**XIV. tábla: A Reggio Emilia-i és egy ismeretlen lelőhelyű példány tűtartó
lemezének díszítése**

Forrás: AIMONE 2011

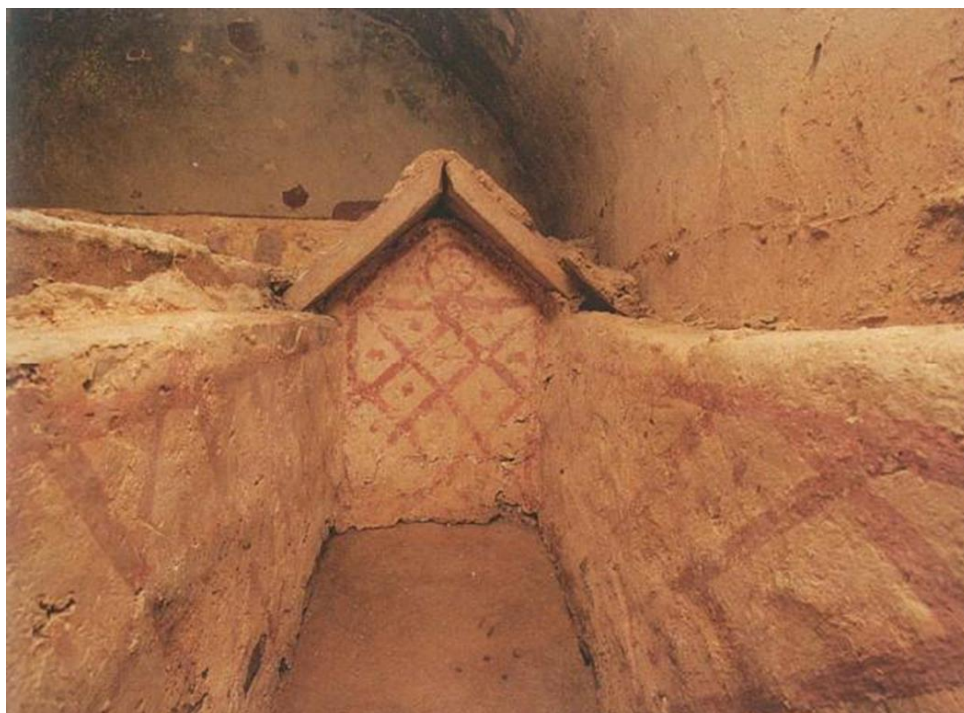

**XV. tábla: A bonni sírból előkerült, utólagosan Krisztus-monogram bekarcolással
díszített üvegkehely**

Forrás: RISTOW 2008

XVI. tábla: A győri fibula felülnézete és tűtartójának zárólemeze
Forrás: Claudia Behling, a Xántus János Múzeum engedélyével

XVII. tábla: Pécs, XX. sírkamra

Forrás: Hudák-Nagy 2009

